
Osvrti, prikazi, recenzije

Osvrt

Zdravko Bazdan

Demokracija i ljudska prava – srce međunarodne ekonomije i politike

Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008., 694 str.

Knjiga Zdravka Bazdana, nastavnika na Sveučilištu u Dubrovniku i dugogodišnjega člana Hrvatskoga helsinškog odbora, *Demokracija i ljudska prava – Srce međunarodne ekonomije i politike*, kako se iz njezina osebujna naslova djelomično može naslutiti, bavi se temama od interesa različitih disciplina i poddisciplina društvenih i humanističkih znanosti, kao što su politologija, politička filozofija i politička teorija, međunarodni odnosi, povijest i politička povijest, ekonomija, psihologija, etika, pravo, ustavno pravo i međunarodno javno pravo. Teme sežu od demokracije, prava općenito i povijesti ideja, preko suvremene globalne ekonomije i epizoda iz nacionalnih povijesti pa do, primjerice, psihoanalize, šerijatskoga prava i djelovanja terorističkih skupina. Iako je sve teme, probleme, autore i teorije, kojih se Bazdan u svojoj knjizi periferno dotiče, gotovo nemoguće pobrojiti, njezinu se središnju tematiku ipak može nedvojbeno odrediti. To su, naslovom knjige zahvaćena – ljudska prava.

Bazdan u najvećem dijelu knjige piše o temama vezanim za ljudska prava: o povijesti ideje ljudskih prava; o političkim teoretičarima koji su o njima pisali; o ekonomskim, socijalnim i političkim okolnostima koje ugrožavaju zaštitu i poštivanje ljudskih prava; o Američkoj i Francuskoj revoluciji, kao ključnim događajima u njegovoj naraciji o povijesti uspostave globalnoga režima ljudskih prava (“dvije prve i najveće demokratske/političke revolucije”, VI/244); o (ne)uspješnoj zaštiti ljudskih prava kroz političke i pravne režime Lige naroda i Ujedinjenih naroda, o pravnim i političkim dokumentima koji štite ljudska prava itd. Ljudska prava Bazdan uvodno određuje kao “prava koja ima *svako* ljudsko biće” (23), a u posljednjem dijelu knjige raspravlja o pojedinim ljudskim pravima, koja dijeli u tri skupine ili “generacije”. Prvu generaciju čine “individualna građanska i politička prava”, u koja, primjerice, ubraja pravo na život, pravo na osobnu sigurnost, slobodu govora i biračko pravo. Drugu generaciju čine “individualna gospodarska, socijalna, znanstvena, kulturna i umjetnička prava” u koja, između ostalih, ulaze pravo na rad i pravo na zdravstvenu zaštitu. Treću generaciju prava Bazdan naziva “kolektivnim pravima”, uvrštavajući u njih prava kao što su “pravo na mir i demokraciju”, “pravo na otpor ugnjetavanju” i “pravo na vodu i hranu”. Izuzev kratkih ekskurza u žanru enciklopedijske natuknice o pojedinim teoretičarima, povijesnim ličnostima i događajima, koje Bazdan povezuje s ljudskim pravima, u njegovoj knjizi gotovo da i nema vrijednosno neutralnih dijelova. U njoj se nedvosmisleno zagovara zaštita ljudskih prava i glasno upozorava na slučajeve njihova kršenja, osobito u Hrvatskoj od njezina osamostaljenja do danas, pa je Bazdan i knjigu u cijelosti posvetio najprije općenito “holokaustu civilnih žrtava u Domovinskom ratu”, a zatim napose trojici Dubrovčana: jednom pjesniku srpske na-

cionalnosti koji je poginuo pri granatiranju Dubrovnika, te Hrvatu i Bošnjaku, koje su za vrijeme Domovinskog rata ubili počinitelji "hrvatske nacionalnosti" (1).

Svoja razmatranja o ljudskim pravima Bazdan je iznio u vrlo opsežnoj knjizi, koja ukupno obuhvaća 694 stranice: 18 stranica uvodnoga dijela, u koje ulaze osnovni podaci o publikaciji, *motto* knjige (poznati citat iz Augustinove *Države Božje* o državama i razbojničkim bandama), posveta, sadržaj i predgovor; 566 stranica glavnoga teksta podijeljenog u tri velike cjeline, od 260, 180 i 126 str. ("Od prvog pravnog spomenika do slavne Francuske revolucije", "Prema poretku demokracije, ljudskih prava i civilnog društva" i "Katalog ljudskih prava kao paradigma – primjeri i komentari"); 70 stranica dodatka, u kojem se nalaze različiti pozitivni pravni akti koji štite neka od ljudskih prava iz Bazdanova opsežnoga kataloga (npr. dijelovi ustava i kaznenoga zakona Republike Hrvatske), ali i političke deklaracije koje pozivaju na njihovu zaštitu (npr. prvi dio Završne deklaracije drugog sastanka na vrhu Vijeća Europe iz 1997., o demokraciji i ljudskim pravima), te jedan govor i jedna pjesma (Solženjicinov govor prilikom primanja Nobelove nagrade i pjesma Haima Hefera *Pravednik među narodima*); 40 stranica završnoga dijela knjige, koji sadržava alternativnu naslovnicu, popis korištenih izvora, indeks imena te kratke izvratke iz recenzija trojice recenzenata. Popis korištenih izvora uključuje stotinjak knjiga i pedesetak dokumenata. U njemu je također posebno navedeno nekoliko enciklopedija, tri zbornika radova i dokumenata, dva službena glasila država, a sadržava i popis od dvadesetak domaćih i inozemnih novina, te popis od jedanaest časopisa. Popis časopisa – u kojem se zajedno nalaze raznolike publikacije, kao što su znanstveni i strukovni časopis *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, prirodoslovni časopis *National Geographic* i vjersko glasilo *Kula stražara* – ne sadržava referencije na pojedina izdanja. Na alternativnoj naslovnici, koju je osmislio autor ("dizajn – Z. B."), nalazi se slika globusa na kojem se ruka u rukavu odijela, načičkana bodljama poput kaktusa, pruža za rukovanje ruci u rukavu sa zakrpom, što po svojoj prilici treba tumačiti kao alegoriju licemjernoga odnosa bogatih (zemalja Zapada) prema siromašnima (zemljama Trećega svijeta) u svijetu danas.

Potencijalnoga čitatelja ove knjige mogli bi zaintrigirati njezin opseg, važnost njezine glavne teme i njezino luksuzno izdanje (knjiga je publicirana u tvrdo ukoričenom izdanju u nakladi od 300 primjeraka). Oni su, na žalost, u izrazitom nesrazmjeru s njezinom kvalitetom. Naime, knjiga *Demokracija i ljudska prava* toliko je površna i kaotična, da ju je racionalnom čitatelju teško čitati. Još je teže o njoj napisati kritički osvrt. Uz puko uvodno navođenje mahom tehničkih podataka o knjizi i preliminarnih klasifikacija materije koju autor pokušava obraditi, moguće je ipak izdvojiti nekoliko fundamentalnih problema koji je obilježavaju, iako treba napomenuti da već i takav zahvat predstavlja određenu racionalizaciju Bazdanova glomaznoga i nesuvisloga teksta. Problemi koje ću istaknuti kategorički isključuju mogućnost da se knjigu tretira status sveučilišnoga udžbenika koji je dobila, o čemu ću nešto napomenuti na samom kraju osvrta u kojemu obrazlažem i motivaciju za njegovo pisanje. Ukratko, knjiga *Demokracija i ljudska prava* metodološki je nejasno postavljena i diskurzivno kontradiktorna (1), površna i nestrukturirana (2), te ne obrađuje ozbiljno svoj glavni predmet (3).

1. Knjigu karakterizira nerazriješeni diskurzivni sukob između deklariranoga znanstvenog načina tretiranja teme, koji podrazumijeva da se određenim metodama studiozno obradi jedan ili nekoliko povezanih problema, i aktivističkoga bavljenja temom, koje agitira za pojedine vrijednosti i politička rješenja. Knjiga se na početku deklarira kao znanstvena studija koja određuje svoj predmet bavljenja i raspravlja o metodama pristupa predmetu. Bazdan piše da je "Demokracija i ljudska prava"

“znanstveno-nastavna disciplina”. Predmet te discipline po njemu je “zapravo, sve ono najvažnije što se u povijesti dogodilo na planu demokratskih procesa, pri čemu su promicanje i zaštita ljudskih prava bili njihov sastavni dio”. Ta je “disciplina” ujedno i “priča o ... herojima koji su oblikovali vrijeme u kojemu su živjeli, ujedno oblikujući i usavršavajući i demokraciju i ljudska prava. Oni su krčili trnovit put k demokraciji. Jedni svojim teorijama, drugi hrabrim primjerima. I jedni i drugi trebaju imati naše poštovanje i mi se zbog toga klanjamo” (2). Nakon takvoga “određenja predmeta”, Bazdan piše i o znanstvenom postupku koji bi njegova “disciplina”, odnosno istoimena knjiga, trebala uvažavati. Spominje se tako “multidisciplinarnost” i “interdisciplinarnost” pristupa, upozorava na važnost načela *sine ira et studio* te se navodi i ukratko opisuje niz metoda koje se primjenjuje u istraživanju, “da se što lakše i točnije otkriju i obrade znanstvene činjenice i podaci”; to su redom: analitička, apstraktna, induktivna, deduktivna, komparativna, deskriptivna, genetička, sintetička i metoda verifikacije (4-5). Bazdan potom ističe pravnu znanost, koja je za njega “središnjica društvenih znanosti”. Ona se, po njemu, služi “spoznajnom” i “tehničkom” metodom (5). U metodologijskom uvodu Bazdan također nudi raspravu o odnosu teorije i empirije, o tome kako znanost treba utvrditi “bitno i zakonito”, te piše o deskriptivnoj, prediktivnoj i normativnoj ulozi znanosti. Što se tiče normativne uloge njegove discipline, Bazdan smatra da ona treba “spoznati”, “promicati” i “braniti” ljudska prava, s čime su “maksimalni rezultati od kojih ovisi demokracija u korelaciji” (6). Što se tiče deskriptivnoga i prediktivnoga stajališta, on sažima svoje stavove u sljedećem zaključku: “Dakako, držimo kako znanost o Demokraciji i ljudskim pravima točno tumači predmetne pojave. Uostalom, u to ćete se uvjeriti uskoro. Što se tiče prediktivnoga stajališta ove znanosti, također je odgovor afirmativan. Znanost o Demokraciji i ljudskim pravima je u stanju predvidjeti tijek događaja” (6).

Čitatelj se nakon čitanja knjige u to nikako ne može uvjeriti. Manje je pritom važno što su Bazdanova uvodna razmatranja ili banalna ili nesuvisla, što njegova “znanstveno-nastavna disciplina” kako ju je zamislio ne postoji, što ne citira relevantnu literaturu, što se normativni zahtjev za demokracijom i ljudskim pravima ionako ne može “točno tumačiti” i što se njime – logički je tako – ne predviđa, nego se nešto zahtjeva i zagovara itd. Glavni je problem u tome što se u cijelome tekstu, uključujući (kako prethodni citati zorno pokazuju) i uvodni “metodologijski” dio, ne nalazi ništa slično znanstvenoj i pristojnoj udžbeničkoj obradi materije koja je uvodno licitirana, nego uglavnom agitacija za zaštitu ljudskih prava i iznošenje autorovih političkih nazora. Nije, na žalost, riječ o dobro obrazloženom zastupanju određenih vrijednosnih stajališta, nego o pukom recikliranju parola koje variraju istu temu (treba se hrabro boriti za što veće poštivanje ljudskih prava). U tim se parolama izmjenjuju različite zaoštrene formulacije i zvučne fraze, a Bazdan u njihovu isticanju iscrpljuje i brojna stilska sredstva obrade teksta, navodeći pojedine dijelove svojih parola u boldu, italiku, boldu i italiku, boldu s dodanim razmacima, boldu i italiku s dodanim razmacima, potom i podvlačeći tekst, stavljajući ga u okvire itd. Unatoč takvoj (iako to nije toliko važno, ali recimo i to – doista pretjeranoj, pa stoga estetski odbojnoj) obradbi teksta i varijacijama u oštom fraziranju, koji izražavaju snagu autorova uvjerenja, Bazdanovim stavovima nedostaje ono znatno važnije za ozbiljan sveučilišni udžbenik o demokraciji i ljudskim pravima: teorijska razrada, elaborirano utemeljenje i objašnjenje stavova, disciplinirana obradba materije i sl. Od prve borbene definicije ljudskih prava – “*Ljudska prava su ono što Vam nitko ne može oduzeti*”, za koju napominje da je “malo ... apstraktna, ali za sada dovoljna” (3) – Bazdan u knjizi samo gomila pretjerane parole u kojima najčešće zapada u manihejska suprotstavljanja dobra i zla. Stoga se stječe dojam da je njegova knjiga ponajprije gorljivi i nemušti politički pamflet, što ga je neuspješno pokušao znanstveno uokvi-

riti, a ne sveučilišni udžbenik o ljudskim pravima. Ukupno petnaest kratkih citata bit će više nego dovoljno za ilustraciju te ocjene:

“Jer, suprotno od toga je nemoral i stanje općeg rata. I samo da znate: **ljuska prava nikad neće izaći iz mode**” (23).

“Političari neprestano moraju voditi računa da je **legitimna samo ona vlast koja jamči i štiti opća ljudska prava**” (36).

“Dakle, kamo sreće da su se ti silni novci utrošili za razvoj. Naprotiv, utrošili su se za rat. Jer, *čovjek je spreman na sve. I tu ne treba imati iluzija. A to da je čovjek spreman na sve, bez komentara ilustriramo sljedećim primjerom*” (54).¹

“Potrebno je navesti da ‘zdrave snage’ u svijetu – tj. Vi i svi mi skupa – **m o r a m o** odnijeti pobjedu nad *jahačima apokalipse*” (104).²

“No, moramo znati da je **legitimna samo ona vlast koja jamči i štiti antifašizam i opća ljudska prava**” (136).

“To bi trebala biti, dakako, uporišna točka svih branitelja ljudskih prava, čije bi, u ovom kontekstu, *prvo i jedino zlatno pravilo* trebalo glasiti: **braniti ljudska prava – čak i po cijenu vlastita života**” (153).

“Poznato je da je **neznanje razlogom svih nedaća**. Pored toga, neznanje je uvijek **prvi uvjet zla**” (154).

“Ali, to je bila iznimka koja je potvrđivala pravilo, a to pravilo je glasilo: komunizam nije u stanju konkurirati kapitalizmu, jer čovjek **nije baštinio osnovno ljudsko pravo, a to je da živi u demokraciji**” (274).

“...ljudska prava nisu stanje, nego proces. Zapravo, točnije bi bilo kazati: **zaštita i promicanje ljudskih prava su svjetski proces**” (442).

“**Zapamtite, nema gospodarskog razvoja bez demokracije i ljudskih prava**” (520).

“U svijetu, a, dakako, i u našoj državi, odavno su sazrele materijalne pretpostavke za podizanje kulture ljudskih prava na višu, civilizacijsku razinu. Jer – **ljuska prava su civilizacijska stečevina**” (531).

“**Imamo zadaću boriti se za javnu pristojnost!** Moramo ponuditi viziju, pa taman ona za neke bila i **utopija**” (564).

¹ Bazdan potom u posebnoj okviru navodi poznati slučaj urugvajske ragbi momčadi čiji se avion srušio u Andama 1972. Preživjeli su, da bi se u ekstremnim okolnostima održali na životu, nakon što su donijeli tešku zajedničku odluku o tome – odlučili jesti meso poginulih. Bazdanov tekst može pogrešno implicirati da su unesrećeni jeli žive ljude: “Čekali su pomoć 71 dan i za to vrijeme je bilo – pojedeno 29 ljudi. Preživjelo je njih šenaestoro, nakon čega su – među ostalim – izjavili kako im je na kraju, kada je ponestalo mesa, bilo najteže jesti crijeva...” (54).

² Četiri Bazdanova jahača apokalipse su rasizam, ksenofobija, antisemitizam i netolerantnost (105).

Uz parole općega važenja, Bazdan često ističe i parole ograničene na lokalni kontekst, koje su uglavnom usmjerene protiv veličanja ustaštva i NDH u suvremenoj Hrvatskoj. Njima i zaključuje knjigu, prozelitistički poručujući čitateljima na koje će načine najbolje pripomoći širenju i jačanju poštivanja ljudskih prava:

“Tako što ćete poučavati o ljudskim pravima ljude oko sebe koji ne znaju dovoljno o tome. Poučavat ćete ih o temeljnim ljudskim pravima, a promicat ćete i načelo dostojanstva i vrijednosti svake ljudske osobe. Polemizirat ćete se ljudima koji misle da je hrvatstvo npr. progon Srba iz naše zajedničke domovine, koji generaliziraju mržnju na čitav narod” (563).

“Konačno, ustanite snažno i protiv veličanja nacizma NDH-a – tog velikog zločina koji je pored njemačkog nacizma, talijanskog fašizma i japanskog militarizma – sustava, koji je sistematski zatirao elementarna ljudska prava, prije svega Srba i Židova” (563).

“‘Ustaška kuga učinila je pustoš’” (564).³

Vrlo znanstveno, nema što! No, kod Bazdana je slično kao u TV-prodaji: “To još nije sve!” Uz uvodni pozitivistički diskurs koji zahtijeva *sine ira et studio* neutralno seciranje materije i utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza⁴, a koji se nalazi u sukobu sa zagovaranjem “vizije”, pa i “utopije”, ljudskih prava koje preteže u knjizi, Bazdan mjestimice pribjegava i marksističkom diskursu, pišući o društvenoj bazi i nadgradnji, te o materijalnim uvjetima proizvodnje koji moraju biti ostvareni da bi neka politička i pravna koncepcija zaživjela. Primjerice, on piše: “Taj motor slobodnog poduzetništva pokreće i cjelokupnu društvenu nadgradnju” (46) i “Još je K. Marx kazao da čovjek uvijek postavlja samo one zahtjeve za koje su sazrele materijalne pretpostavke” (531).⁵ Kao da sukob pozitivizma i “utopizma” ljudskih prava nije za knjigu dovoljno intelektualno neugodan, njemu se u knjizi pridodaje i sukob aktivističkog diskursa, koji polaže nade u promjenu svijeta kroz beskompromisni angažman pojedinca, i diskursa koji političke koncepcije i vizije tumači kao izraz materijalnih uv-

³ Bazdan ovdje afirmativno citira rečenicu izvjesnoga Mirka Mirkovića, koji piše o zločinima nad Židovima pod režimom NDH.

⁴ “No, kada je riječ o metodi demokracije i ljudskih prava, moramo reći da je znanstvena metoda *differentia specifica* znanstvene spoznaje i da predstavlja sredstvo kojim otkrivamo međusobnu povezanost, kauzalnost, uzročno-posljedični odnos, zakonomjernost kretanja i perspektivu promatranih društvenih fenomena” (3-4).

⁵ Usp. također: “...čovjek je stupao u organizirane međusobne odnose, koji su se odvijali u specifičnim povijesno-gospodarskim uvjetima, koji su doveli do stvaranja i reproduciranja materijalnih uvjeta za opstanak ljudske vrste i međusobnih ljudskih odnosa kroz društveno-ekonomske formacije” (455). Ipak, Bazdanov diskurs samo je uvjetno rečeno marksistički – utoliko što sadržava osnovni trop razlikovanja ekonomske baze i političke nadgradnje. Strogo govoreći, Bazdanov diskurs je prije nesuvisao, nego marksistički; recimo, kod njega je superstruktura ujedno ovisna o bazi i slobodna (a da pritom nije riječ o nekoj dijalektičkoj smicalici koja se potom podrobnije obrazlaže): “Dakle, konkurencija je ključna potencija, jer omogućava samo najboljima da se potvrde u *salto mortale* fazi robne proizvodnje, a to je faza kada dolazi do realizacije robe ili usluga. ... Drugi podsustav, podsustav društvene superstrukture je karakterističan po tome što u njemu djeluju slobodni politički zakoni kroz zakon političkog tržišta. Dakako, ono pretpostavlja višestranače. I ovom području djeluju zakoni konkurencije” (47).

jeta. Čitatelj se s pravom može pitati kako je u toj perspektivi moguća Bazdanova povijest heroja koji mijenjaju svijet svojom borbom za ljudska prava?

Na posljertku, u žanru "sukoba diskursa" treba pridodati i učestalo Bazdanovo korištenje sintagme *case study*. Čini se da Bazdan ne zna što je studija slučaja ili pak olako odlučuje sintagmu koristiti labavo metaforički, jer studijom slučaja naziva svako svoje davanje primjera uz neku temu, koje je samo nešto opširnije od njegova uobičajena tretiranja teme. Primjerice, u poglavlju 1.1.1.19 "Teoretičari koji su zaslužni za demokraciju i ljudska prava – klasičari, prosvjetitelji i enciklopedisti. *Case study* – Thomas Paine" on o Thomasu Paineu ne piše posve kratku enciklopedijsku natuknicu kao, recimo, o Voltaireu i Rousseauu, nego o njemu piše malo dulji biografski ekskurs, od šest i pol stranica (238-244), a u poglavlju 3.1.1.4.2.1 "Mučenje. *Case Study* – Osam metoda mučenja u Villi Grimaldi, u Santiagu de Chile..." nabraja i ukratko opisuje metode mučenja, koje imaju groteskne nazive poput "golubica", "mokra podmornica" ili "električni bazen" i sadržaje koji se mogu lako pretpostaviti (508-509). Ekstremni primjer "zloupotrebe" studija slučaja je poglavlje 3.1.3.6 "Pravo slobodnog raspolaganja nacionalnim prirodnim resursima. *Case Study* – Održivi razvoj", koje ukupno ima stranicu i pol, a "*case study*" o održivom razvoju odnosi se na pola stranice najosnovnijih informacija o dvjema konferencijama UN-a o zaštiti okoliša (549-550).

2. Također, u knjizi *Demokracija i ljudska prava* teme se tretiraju vrlo površno, najčešće u formi kratke enciklopedijske natuknice, koja daje elementarnu faktografiju o osobi ili događaju koji je Bazdan odlučio povezati s ljudskim pravima. S obzirom na to da je u izvorima literature navedeno više enciklopedija, može se pretpostaviti da je dobar dio sadržaja knjige nastao tako što Bazdan jednostavno iz njih preuzeo podatke, bez ozbiljnijeg konzultiranja izvorne literature. Bez obzira na točan karakter njegove metodologije, iz činjenice da je u knjigu "nagurano" obilje faktografskih informacija – o mnoštvu osoba, događaja i tema iz povijesti i suvremenosti, lokalnoga i globalnoga konteksta – gotovo nužno proizlazi površnost. U knjizi se, naime, doista može naći svega: od Ankice Lepej, križarskih ratova do Freuda, ustaških pjesama, Stevana Dedijera i špijunskih sustava⁶; od šerijatskoga prava i kasti do "prava na seks" i spomenutih naturalističkih opisa metoda mučenja u Pinochetovu Čileu ("*Case Study*"). Istodobno nijedna od tema koju Bazdan stavlja na dnevni red nije *lege artis* obrađena.

Uz obilje tema, problem je i u njihovoj nepovezanosti i nestrukturiranosti knjige. Samo u doista benevolentnoj interpretaciji moglo bi se reći da Bazdan nudi određenu povijesnu naraciju koja povezuje knjigu u smislenu cjelinu. Ona bi uključivala uvodnu priču o demokraciji, koja krunu dobiva u Američkoj i Francuskoj revoluciji, priču o razvoju konstitucionalizma i zaštite prava, potom povijesni opis Lige naroda, nastanka i funkcioniranja režima UN-a, te raspravu o pojedinim konvencijama i deklaracijama o ljudskim pravima. No, obrađivanje svih tema kod Bazdana svedeno je na kraće leksikonske reference i premreženo nizom površnih priča i digresija koje se, ni kronološki ni prostorno, ne uklapaju u tu, uvodnim sadržajem sugeriranu, opću naraciju, pa se ni pomoću nje ne može uspostaviti dovoljno stabilna struktura koja bi držala knjigu na okupu.

Površnost tretiranja tema u knjizi može se najbolje ilustrirati dvama primjerima: raspravom o islamskom svijetu i ljudskim pravima te autorovim shvaćanjem odnosa

⁶ "Najsnažniji od svih je špijunski sustav Echelon, kolokvijalno nazvan i 'nebeski špijun' (50).

takozvanih primitivnih kultura prema ljudskim pravima. Bazdanovo upozoravanje na nepoštovanje ljudskih prava, pogotovo na zlostavljanje žena u islamskim zemljama svojevrsan je lajtmotiv knjige. Ono se u knjizi, popraćeno parolama moralnoga zgražanja, stalno iznova ponavlja.⁷ Bazdanovo je mišljenje, naime, da su "ljudska prava i slobode ... *Ahilova peta islamskih država*" (76). Njegov je konačni stav o temi, izražen u kontekstu komentiranja Arapske deklaracije o ljudskim pravima koja ističe da su ljudska prava u islamskim zemljama zaštićena: "Što bismo rekli: 'Kadija te tuži, kadija ti sudi'" (398).

Iako afirmativno citira Ševka Omerbašića – koji izjavljuje da "Ljudska prava i slobode u današnjem islamskom svijetu nisu na zavidnoj razini"⁸ i to pripisuje ratovima, ponajprije križarskim ratovima i kolonijalnim osvajanjima, "dominaciji europskih država" i uspostavi diktatura (76) – Bazdanov stav je suprotan Omerbašićevu. Bazdan smatra da je za negaciju ljudskih prava u islamskim zemljama odgovorno ponajprije rigidno i zaostalo šerijatsko pravo, a ne vanjska intervencija kolonijalizma ili uzurpacije (sekularnih) diktatora. Poglavlje u kojem se najviše bavi tom temom naslovljeno je "Negacija na djelu u islamskim državama – *šerijatsko pravo*"⁸, a u njemu Bazdan eksplicitno piše: "Dakako, po našem mišljenju je razlog tome [*negaciji ljudskih prava u islamskim državama*, K.P.] rigidno šerijatsko pravo – konzervativno i prevaziđeno" (77). Po Bazdanu je problem u tome što je u islamskim zemljama glavni izvor političkoga autoriteta Bog (10), tj. u praksi "tumači 'božje riječi'", a ne demokratska narodna volja i što je čovjek u njima još uvijek "objekt, a ne subjekt" (77).

Bazdan, međutim, u svom diskursu o islamskom svijetu i ljudskim pravima ne nudi raspravu na zadovoljavajućoj razini. Njegovi se argumenti uglavnom svode na opisivanje anakronih grozota vezanih za islamski svijet i izražavanje moralnoga zgražanja i poruge. Bazdan tako opisuje kazneni zakon Saudijske Arabije koji uključuje bičevanje, kamenovanje, odsijecanje ruke, odrubljivanje glave, pa i davljenje žena i legaliziranu krvnu osvetu. Osobito ističe loše tretiranje žena u islamskom svijetu, ističući prakse genitalnoga sakaćenja⁹ i zgraža se nad neravnopravnošću žena, pogotovo ženske djece koja su diskriminirana. Za Bazdanov diskurs o položaju žena u islamskom svijetu ilustrativna su sljedeća tri citata:

"U vezi seksualnih odnosa u braku, opet muž može sve. I kada žena ne želi. Znae već onaj stav iz Kurana: 'Žene vaše su njive vaše, i vi njivama svojim prilazite kako i kad hoćete (...)'. Muž može potjerati ženu i uzeti drugu. Sve do broja četiri" (490).

"Upravo ovo posljednje, taj užas, tj. prisiljavanje djevojčica na brak – gdje se izopačenost gotovo može izmjeriti – predočit ćemo nevjerovatnim podatkom. 'Prisilni brakovi koji često dovode do ropstva, običaj su u dijelovima Nigerije, Sudana, Pakistana i drugim područjima, gdje se ne traži ženin pristanak

⁷ Usp. 10, 74-91, 394-399, 489-490, 496-497, 510-515.

⁸ Usp. 74-91. (pog. 1.1.1.6.3). To poglavlje dolazi u paru s još tri poglavlja: "Negacija na djelu u nerazvijenim zemljama – kaste", "Negacija na djelu u kršćanskim državama – inkvizicija i Križarski ratovi" i "Negacija na djelu – pothranjenost i glad kao rezultat lošeg vodstva. Iznimke koje potvrđuju pravilo". Sva četiri poglavlja su dio cjeline 1.1.1.6, naslovljene (*sic!*): "Devijacije modernog doba – socijalne bolesti i socijalna patologija".

⁹ "Treća i najsvirepija vrsta naziva se infibulacija" (81).

na brak. Ponekad 'žene' nisu starije od 9 (slovima – devet – Z. B.) godina“⁴ (496).

“U većini islamskih država, svaku ženu koja nije muslimanka, a takve su strankine ili one u sastavu vojnih snaga raspodijeljenih na teritoriji neke od tih država – muškarci smatraju prostitutkom” (512).

Ti citati dobro pokazuju Bazdanov pristup temi: on ne argumentira, nego se uglavnom zgraža i osuđuje. To je posve prihvatljiva ljudska reakcija, ali ne i zadovoljavajuća razina rasprave u znanstvenoj literaturi. Udžbenik bi trebao ponuditi trezveniju obradu teme i ozbiljnije sučeljivanje suprotstavljenih pozicija. Dakako, postoje vrlo dobri argumenti za tvrdnju da islam nije spojiv s ljudskim pravima, no postoje i protuargumenti, brojne teorijske rasprave i sučeljivanja o ovoj temi, kao i posve različite interpretacije pojedinačnih slučajeva o kojima Bazdan piše. Bazdanovi tvrdnje bile bi legitimnije nakon sučeljivanja s drugim pozicijama, a Bazdan takvo sučeljivanje nigdje nije ozbiljno poduzeo, pa se nakon svega stječe dojam da Bazdan dovoljno ne poznaje suvremene političko-teorijske rasprave da bi izveo taj manevar, primjerice one između univerzalističkoga liberalizma (stajališta koje nereflektirano zastupa) i multikulturalizma.

Sličan se problem pojavljuje u njegovu tretiranju tzv. primitivnih plemena. U kontekstu rasprave o globalnom siromaštvu Bazdan piše: “Zato i danas imamo geografske zone u kojima ljudi žive primitivno kao i njihovi preci prije 50.000 godina. Dakako, ta ljudska bića i dalje vjeruju u one prve religijske forme kakve su animizam i totemizam. ...” Potom spominje različita plemena, kao što su Tupi-Guarani, Bororo, Jivaro, Pigmeji, te Kiri Kiri, Kuku Kuku i Fore koji jedu ljude, a spominje i pleme Asmati s Papue Nove Gvineje, čiji su pripadnici, kako Bazdan navodi, pojeli mladoga kolekcionara Michaela Rockefellera (52).¹⁰ Kasnije u knjizi Bazdan spominje ta ista plemena i pita se: “Imaju li Tupi-Guarani i Jivaro plemena iz Latinske Amerike, Pigmeji iz Afrike i Kiri Kiri, Foré, Asmati iz Azije šansu spoznati svoja ljudska prava? Dakako da nemaju, jer ne samo da ne znaju kakva imaju prava, nego ne znaju ni u kojoj državi žive” (151). Ne bi li bilo bolje da je umjesto pukoga prosvjetiteljskog zgražanja nad njihovom zaostalošću Bazdan pokušao dokazati svoju poziciju u sučeljivanju sa suprotstavljenom teorijskom pozicijom, naime onom multikulturalističkom, koja tvrdi da je možda prije problem u tome što zapadni bijeli čovjek misli da druge kulture trebaju uvažiti njegov način života, a ne u tome što domorodci u egzotičnim krajevima ne znaju za ljudska prava? I u ovom slučaju vrijedi da je autor možda u pravu i da za njegovu poziciju postoje brojni dobri argumenti, ali ih se on, na žalost, nije potrudio navesti, niti suočiti s protuargumentima. Čini se da je Bazdan toliko uvjeren u ispravnost svoje pozicije, da smatra da je ne treba posebno obrazlagati, nego samo propagirati, sve dok nju – “istinu” o ljudskim pravima svi drugi ne spoznaju. Njegov diskurs tako katkad ima isključivi prizvuk propagiranja totalitarne ideologije, u kojem neprijatelje treba poraziti, a one još neodlučne samo poučiti istini. Kad govori o odgoju i obrazovanju za ljudska prava, on piše kako on treba poučiti “deetnizaciju”, kako njime treba suzbiti “nacionalističku javnu kulturu” i kako globalna ljudska prava kroz edukaciju trebaju postati načinom života za svakoga pojedinca: “Jer, putem obrazovanja o ljudskim pravima mogli bi se promijeniti i um i

¹⁰ S obzirom na to da nisam antropolog, ne mogu ulaziti u točnost navođenja imena pojedinih plemena, njihovo eventualno preklapanje, autentičnost njihove antropofagijske tradicije, pa ni samu njihovu egzistenciju. Bazdan i u raspravi o toj temi, po običaju, citira samo dnevne novine. Za argument je ipak važno samo to da je riječ o egzotičnim plemenima koja ne dijele zapadnjačku kulturu, a to nije u pitanju.

srce ljudi. **Kultura ljudskih prava trebala bi postati vlastita ideologija u ovom 21. stoljeću**" (138).¹¹ Iako se Bazdan nominalno ograđuje od zaoštrene interpretacije, govoreći da treba očuvati kulturne razlike, stječe se dojam da bi one mogle opstati samo kao folklor za zabavu turista, a ne kao uistinu alternativni način života. Bazdan također piše kako je "[s]uzbijanje patoloških manifestacija, uvjerenja i mišljenja ... *condicio sine qua non* treće generacije ljudskih prava" kao i da je "obveza ... države da kazni patološke manifestacije koje su vezane za tzv. duhovnu sferu, tj. za uvjerenje i mišljenje" (556). Iako Bazdan vjerojatno na umu ima "govor mržnje" i veličanje NDH u suvremenoj Hrvatskoj o kojemu toliko piše, njegovi opći stavovi imaju opasne konzekvencije, koje bi mogle uključivati cenzuru slobode govora totalitarnoga tipa.

Na kraju druge točke, u vezi s prigovorom površnosti i prenatrpanosti različitim temama, ipak želim reći nešto, uvjetno rečeno, pozitivno o *Demokraciji i ljudskim pravima*. Ako se izoliraju Bazdanove zaoštrene parole, ona bi možda mogla funkcionirati kao svojevrsna čitanka iz opće kulture u kojoj se mogu naći elementarne informacije o, primjerice, Sokratu, antičkoj Grčkoj, o Williamu od Ockhama, o Marxu, Voltaireu, Freudu ili Janu Husu. Ona, također, sadržava mnoštvo zanimljivih trivijalnih informacija koje mogu zainteresirati čitatelja: primjerice, što znači "pogrom" i tko je uveo termin u literaturu (106); tko je tvorac termina "etnocentrizam" (114); poznatu priču o luteranskom pastoru i komandantu podmornice u Prvome svjetskom ratu Martinu Niemölleru, koji je šutio dok su odvodili druge (119); priču o nogometnom ratu Hondurasa i Salvadora (121); o tome što je Hus izjavio na lomači – jedna od onih apokrifnih izjava "velikana" na samrti, poput one kralja Aleksandra "Čuvajte mi Jugoslaviju!" ili Morusove "Nemojte rezati bradu!" (157); o Memorijalnom muzeju Yad Vashem (159); tko je prvi crnac koji je dobio Nobelovu nagradu (332), o suvremenoj prodaji klada za robove (352), o Fridtjofu Nansenu (475-476), o "Putovanju prokletih" (477) itd. No, sve se te, kao i bezbrojne druge trivijalne informacije – pouzdanije, kvalitetnije prezentirane i bolje kontekstualizirane – danas mogu lakše naći na brojnim drugim mjestima, primjerice, u Wikipediji. Kompilacija enciklopedijskih sadržaja u doba hiperprodukcije informacija i njihove lake dostupnosti nema prevelikoga smisla, pogotovo ne u znanstvenom djelu i sveučilišnom udžbeniku.¹²

3. Čak i kad se ignoriraju fiktivni pozitivistički okviri, baraža agitatorskih parola i natrpavanje knjige nepovezanim i površno obrađenim temama, ostaje jedan temeljni problem vezan za materiju kojom se Bazdan bavi, koji se nikako ne može zaobići. Unatoč velikoj količini teksta koji je napisao o ljudskim pravima, na kraju čitatelju nije jasno zašto su ljudska prava *prava*, a ne, recimo, moralni ili politički zahtjev. Čini se, naime, da Bazdan u knjizi zastupa određenu varijantu prirodno-pravne doktrine ili jusnaturalizma. Za njega nisu toliko bitni pozitivno-pravni propisi, koji mogu biti i suprotni prirodnom pravu. On tako piše:

¹¹ Riječ je o poglavlju 1.1.1.12 "Obrazovanje za ljudska prava – ključni čimbenik sprečavanja nja kršenja ljudskih prava" (135-141).

¹² Doduše, možemo se našaliti i primijetiti da zanimljive trivijalnosti koje se mogu naći u knjizi nisu nužno enciklopedijski zahvaćene. Primjerice, u knjizi Bazdan navodi pismo Ante Bakovića HHO-u iz 1996. u kojem Baković osebujno odgovara HHO-u na poziv na okrugli stol o govoru mržnje. Pismo, potpisano s "Vaš mrzitelj, don Anto Baković" počinje: "'Dragi komunisti, boljševici, četnici, jugovići i Hrvatomrsci iz Hrvatskoga helsinškog odbora. Vraćam poziv uz prosvjed kako ste se usudili moje ime staviti na listu sudionika. I tu se vidi vaš boljševičko-četnički lopovluk. Da ste Hrvati, tj. poštenjaci..." (170). Taj tip zabave Wikipedia još uvijek ne nudi.

“Zapravo, prirodno pravo bismo mogli definirati kao prirodno, vječno i nepromjenjivo pravo koje postoji objektivno u svijetu, neovisno od volje ljudi. Ono proizlazi iz same prirode ljudi i društva. Zapravo, u pitanju su opća, neotuđiva i nezastariva ljudska prava. Prirodno pravo nije nigdje formulirano, već predstavlja neposredan sastavni dio prirode čovjeka i ljudi” (195).

Bazdan dodaje da prirodna prava treba prenijeti u pozitivno pravne propise, ali da u slučaju sukoba između prirodnoga i pozitivnoga prava prednost ima prirodno pravo (196). Za Bazdana ljudska prava svatko ima rođenjem, bez obzira na spol, rasu, vjeru itd. (24). Države su samo sredstvo za njihovo ostvarenje. Ljudska prava ne smiju se nikad, pa ni za vrijeme ratnoga sukoba, suspendirati. Štoviše, kao nositelj neotuđivih prirodnih prava, po Bazdanu je čak i čovjek pojedinac subjekt međunarodnoga prava.¹³ Kad daje elementarne informacije o pravnim izvorima ljudskih prava, Bazdan piše da se oni dijele na formalne i materijalne, pri čemu formalni ionako mogu biti “tzv. *gola forma*”, a materijalni podrazumijevaju “političku volju” da se nešto prihvati i sprovede u djelo” (27). U interpretaciji toga njegova stava i zaokruživanju njegova shvaćanja ljudskih prava uopće, treba pridodati i *motto* knjige prema kojem su države bez pravednosti samo razbojničke bande. U Bazdanovu kontekstu, on vjerojatno znači da je pozitivno pravo države bez pravednosti, dakle bez poštovanja ljudskih prava, najobičnije razbojništvo. Također, Bazdan smatra da njegovu poziciju dobro opisuje i sintagma “univerzalni jurahominizam” ili “čovjekopravlje”, koju preuzima od dubrovačkoga franjevca Martina Sentića (29).

Zašto se Bazdanovo stajalište teško može prihvatiti? Problem je u tome što je Bazdan naveo jedan izrazito opširan katalog ljudskih prava, koji ne uključuje samo “klasična” osobna i politička prava, nego i opsežan katalog socijalnih i gospodarskih prava, pa i treću generaciju prava, poput prava na mir i demokraciju ili prava na slobodu od nestašice. Iako Bazdan one koji na diskurs bezuvjetnoga jamčenja prava reagiraju pitanjem o dužnostima proziva za miniranje ljudskih prava¹⁴, upravo je pitanje o dužnostima pravo pitanje za Bazdanovo shvaćanje ljudskih prava. Naime, poprilično je jasno da nečije pravo – ako je pravo, a ne puki politički zahtjev – podrazumijeva pravni izvor na kojem počiva, tuđu recipročnu dužnost, makar dužnost uzdržavanja od činidbe koja bi ometala ostvarenje toga prava, te da ono uključuje pravnu zaštitu, aparat prinude koji ga osigurava i u krajnjoj liniji, mogućnost ostvarivanja prava na sudu. Nečije pravo ne treba u tom smislu previše mistificirati: ono je zahtjev koji se može ostvariti (*enforceable claim*). U suprotnom je njegov pravni karakter dvojbjen. Stoga se postavlja pitanje tko će i zašto osigurati ostvarivanje opsežna Bazdanova kataloga prava i na osnovi kojih pravnih izvora?¹⁵ Umjesto da se u

¹³ Štoviše, Bazdan smatra da je Općom deklaracijom UN-a o ljudskim pravima iz 1948. čovjek pojedinac postao glavnim subjektom međunarodnoga prava: “Ali, važno je da je tim sjajnim dokumentom konačno **čovjek postao glavni subjekt međunarodnog prava i međunarodnih odnosa**” (376). Sporno je tvrditi da su pojedinci uopće subjekt međunarodnoga prava, a kamoli da su njegov glavni subjekt. Da je dodatak međunarodnih odnosa izrazito kontrafaktički, ne treba pak posebno obrazlagati.

¹⁴ “U tom kontekstu, potrebno je kazati da su neuki neprijatelji teorije o ljudskim pravima, teorije koju kao ljudi moramo spoznati, skloni stalno postavljati jedno notorno pitanje, kako bi, zapravo *minirali koncept ljudskih prava*. To njihovo pitanje je glasilo: ‘A što je s dužnostima?’” (153).

¹⁵ Nakon kratke priče o hipijima, Woodstocku i seksualnoj revoluciji, Bazdan piše i o “pravu na seks”: “Pravo na seks kao prirodnu potrebu, nakon toga javno ističu mnogi, te to ubrzo postaje temom dana. To je najbolje preneseno u kulturnj američkoj seriji ‘Seks i grad’,

knjizi usmjerio na preciznije definiranje i utemeljenje kataloga ljudskih prava, a potom pojedinim primjerima iz pravne prakse objasnio kako se ona ostvaruju, kako ih se može ostvariti i zašto bi ona "prava", koja se ipak još ne mogu ostvariti, ipak bila prava. Bazdan je ponudio samo neosvijestjeni prosvjetiteljski zanos u kojem su ljudska prava "proces" koji će svi "spoznati", jer je za to došlo vrijeme. U tom procesu nisu jasno razlučeni pravo, politika i moral, pa sve pomalo zvuči kao nova kulturna revolucija, kojom se u glavi svakoga pojedinca uspostavlja globalni režim ljudskih prava, što odgovara onomu što je Charles Lindblom u *Politici i tržištima* nazvao "učiteljskim sistemom" (*preceptor system*) koji počiva na uvjeravanju odnosno indoktrinaciji kao glavnoj metodi socijalne kontrole. Nakon Bazdanove obrade teme jednostavno nije jasno zašto su ljudska prava *prava*, a ne samo politička ili moralna doktrina, koja se, kako bi bila retorički efektivnija, ideološki maskira kao "pravo".

Zbog navedenih razloga, *Demokracija i ljudska prava* nije korektan sveučilišni, ni srednjoškolski udžbenik, nego jedan glomazni i nesuvisli politički pamflet, u kojemu autor umjesto ozbiljnoga tretiranja teme, iznosi vlastiti svjetonazor, ponavljajući jedne te iste parole koje se izmjenjuju s baražom trivijalnih informacija. Riječ je, ukratko, o više od 650 stranica nedomišljene svjetonazorske proze, koja je pogrešno recenzirana i pogrešno deklarirana kao sveučilišni udžbenik. Ako se želite zabaviti na heterodoksan način, uvjetno preporučujem ovaj naslov; ako želite nešto ozbiljno i sustavno naučiti o ljudskim pravima, potražite neku drugu literaturu.

* * *

Nakon svega napisanog, postavlja se logično pitanje zašto sam odlučio utrošiti vrijeme na čitanje i pisanje osvrta o jednoj dugoj i nekvalitetnoj knjizi? Znanstvenu sublimaciju sadističkoga poriva, koja dobiva svoj izraz u teorijski nezahtjevnom, oštrom kritiziranju lošega teksta, možda ne treba posve isključiti, ali ona nipošto nije dovoljan razlog za ovaj pothvat. Dva su ipak glavna razloga, od kojih je samo prvi donekle osoban, ili točnije, osobno-autorski. Osvrt na knjigu *Demokracija i ljudska prava*, treći je u nizu mojih kritika društveno-znanstvenih knjiga reducirane kvalitete koje sam napisao za politološki časopis *Politička misao*. On zaokružuje izvorno neplaniranu trilogiju mogega recenzentskog hobija bavljenja knjigama koje društveno-znanstvena akademska zajednica odlučuje ignorirati ili pak, najčešće zbog osobnih i socijalnih razloga, tretirati isprazno-svečarskim zabilješkama i frazerskim, šturo-deskriptivnim prikazima, iz kojih se ništa jasno ne može iščitati.

U trima knjigama o kojima sam pisao zastupaju se posve različita ideološka stajališta. U prvoj knjizi, *Pod globalnim šeširom*, izražavaju se desna politička uvjerenja. U njoj se proziva "komunistička nomenklatura" koja je ostala na vladajućim položajima i napada se bezuvjetno prihvaćanje "euroideologije" i "europoličke reli-

kija je bila prikazana u cijelome svijetu, osim – pogadate – u islamskim državama" (454). Na stranu brojna pitanja koja ovaj citat otvara, bizarno "pravo na seks" samo je krajnji primjer ne-utemeljenoga proširenja kataloga ljudskih prava do neslučenih razmjera. Ako pravo podrazumijeva recipročnu dužnost uzdržavanja ili činjenja, tko je odgovoran za ispunjenje ovoga prava? Treba li država trenirati i plaćati posebno obučene pojedince koji će osigurati ostvarenje toga prava seksualno depriviranima? Trebaju li se klijenti koji su plaćali prostitutkama reinterpretrirati kao manjina kojoj su ugrožena ljudska prava i za (ilegalno) plaćene seksualne odnose zatražiti novac natrag, jer su platili ono što im se ionako jamči kao ljudsko pravo?

gije”.¹⁶ U drugoj se knjizi, *Dugo putovanje Hrvatske u EU*, zastupa ideologija neoliberalizma. Njezin autor podupire ekonomsku globalizaciju uz sigurnosno-politički *Pax Americana*, kojima se manihejski suprotstavlja “zatvaranje Hrvatske u neki totalitaran antidemokratski bantustan”.¹⁷ *Demokraciju i ljudska prava* moglo bi se pak okarakterizirati kao djelo snažne lijeve političke orijentacije. U njoj se izražavaju kritički stavovi prema nacionalizmu i globalizacijskim nepravdama, a zagovara se opća globalna zaštita ljudskih prava i polaže nada u sustav UN-a u obavljanju te zadaće. Tim ideološki različitim knjigama zajednička je osobina samo to da ne udovoljavaju čak ni labavim znanstvenim standardima, iako sve tri na njih eksplicitno pretendiraju, govoreći o metodologijama i metodama istraživanja kojima se služe, “studijama slučaja” i sl. Ako sam, kako se retrospektivno pokazuje, u svojoj recenzentskoj trilogiji uspio pokriti zadovoljavajuću širinu ideološkoga spektra, time sam barem donekle ponudio opravdanje pretpostavci da moje recenzije nisu vođene neslaganjem s ideološkim i političkim orijentacijama autorâ i njihovih knjiga, nego ponajprije sumnjom u njihovu znanstvenu kvalitetu.

U tome je, ukratko, osobno-autorski razlog pisanja ovoga osvrta: ako sam već napisao dva osvrta sličnoga karaktera, napisat ću i treći, kojim ću uredno zaključiti “cijelu stvar” i mirno reći da je to posljednji takav osvrt koji sam napisao. Zastupanje neke vrijednosne ili političke pozicije ne može se izbjeći u društveno-znanstvenim djelima, a moja je ideja – sada mogu to retrospektivno reći – bila pokazati da ih se, unatoč tomu, ne može proizvoditi bez uvažavanja elementarnih pravila struke. Ne bi li bilo bolje da su moji privatni “gospodari prstenova” Milardović, Staničić i Bazdan, umjesto bijesnih pamfleta napisali vrijedne, temeljite i ozbiljne studije, u koje su na suptilniji način mogli utkati vlastita politička uvjerenja, protiv čega ne bih imao ništa protiv? Nije li bolje da društveni znanstvenici održe standarde svoje produkcije, nego da teorijski neosviješteno i traljavo propovijedaju svoje političke pozicije *ex cathedra*?

Drugi je razlog za pisanje osvrta u potrebi da se upozori na zabrinjavajuće nepoštovanje nekih standarda kojih bi se akademska zajednica trebala držati. Ne vjerujem, dakako, da će ikakve praktične konzekvencije proizići iz ove recenzije, kao što nisu ni iz prvih dviju. U njoj, uostalom, ne tražim bilo koju svrhu izvan osobne larpurlartiističke satisfakcije. Ipak smatram da je na neke probleme potrebno upozoriti i tako barem pokušati “spasiti dušu svoju”.

Iako ne sumnjam da su Bazdanova uvjerenja koja u knjizi izražava plemenita i iskrena, a njegov dugotrajni angažman u udruzi iz koje je nedavno javno istupio, vrijedan poštovanja, niti sporim da pojedine informacije koje se mogu naći u knjizi možda mogu biti zanimljive, u smislu zadovoljstva koje pruža nezvezano prelistavanje neke enciklopedije ili rječnika stranih riječi, ono što ovaj osvrt, nadam se, uspijeva pokazati, jest to da Bazdanova knjiga nipošto nema karakter znanstvenoga djela. A upravo taj karakter, sa svim posljedicama koje iz toga proizlaze, pripisan joj je od strane akademske zajednice. Stoga je, za razliku od prvih dviju knjiga o kojima sam pisao – jednoga, u osnovi, samizdata i semipublicističke knjige – Bazdanova knjiga ozbiljniji problem, koji treba smjestiti u širi kontekst. Naime, kako u njoj piše, knjiga *Demokracija i ljudska prava* odlukom je Senata od 29. siječnja 2008. prihvaćena kao sveučilišni udžbenik Sveučilišta u Dubrovniku. To znači da je ona udžbenik na kolegiju koji Bazdan predaje i da studenti iz nje, kao ispitne literature, moraju učiti i pripre-

¹⁶ V. *Politička misao*, god. 42, br. 2, 2005., str. 113-124.

¹⁷ V. *Politička misao*, god. 43, br. 2, 2006., str. 195-205.

mati ispit. Pozitivne recenzije knjige napisali su prof. dr. sc. Stjepan Malović, dr. sc. Milan Kiperaš i prof. dr. sc. Žarko Puhovski. Postavlja se pitanje kako je moguće da jedna ovako znanstveno insuficijentna knjiga dobije status sveučilišnoga udžbenika, i to odlukom najvišega tijela jednoga hrvatskog sveučilišta, nakon recenzije trojice doktora znanosti? Odgovor na to pitanje može se nalaziti samo tamo gdje se ne smije nalaziti – izvan teksta. Ono što bi se u potrazi za njim moglo pokazati problematičnim jest što su recenzenti Malović i Kiperaš Bazdanovi kolege s Odjela za komunikologiju Sveučilišta u Dubrovniku, a Puhovski dugogodišnji Bazdanov suradnik iz HHO-a. U svjetlu prethodnih argumenata, Malovićeve i Kiperaševe pozitivne ocjene zapravo su skandalozne. Malović, naime, tvrdi da je Bazdanova knjiga “značajni doprinos znanstvenom raščlanjivanju područja demokracije i ljudskih prava”, a Kiperaš da će njome “studenti Odjela za komunikologiju Sveučilišta u Dubrovniku dobiti kvalitetan izvor informacija za uspješno savladavanje programskih sadržaja istoimenog kolegija”.¹⁸

Nedavno je na Zagrebačkom sveučilištu provedena velika antikorupcijska akcija, koja se usmjerila na gotovo banalan oblik korupcije, koji podrazumijeva da studenti daju novac profesorima za formalnu potvrdu o ispitu ili zvanju. Nepoštovanje akademskih standarda, na koje slučaj knjige *Demokracija i ljudska prava* upućuje, barem je jednako zabrinjavajuće, ali ono se ubraja u skup onih akademskih praksi koje, zbog nedostatka kompetencije, ne mogu kontrolirati državna tijela, nego samo akademska zajednica sama. Njoj bi trebalo biti jasno da knjiga u kojoj je jedna od završnih parola “Zato ne dozvolite da neuki **primitivci** u Vašoj nazočnosti drže **govore mržnje**” (564) ne treba nositi grb sveučilišta i oznaku “*Manualia Universitas Studiorum Ragusinae*”, nego prije upozorenje u američkom stilu “Ne pokušavajte ovo kod kuće ili uopće!” Ako nekom naivnom studentu padne na pamet doslovno poslušati Bazdanov savjet i krene ušutkavati nekoga “neukog primitivca” u krčmi, koji je počeo s uobičajenim političkim nekorektnostima, hoće li taj student moći Bazdana tužiti za naknadu štete kad mu ih “neuki primitivac” razbije naočale, nemajući razumijevanja za kvalifikaciju svojega diskursa kao govora mržnje?

Krešimir Petković

¹⁸ Izvadak iz recenzije Puhovskoga koji se nalazi u knjizi isprva se čini pomalo pitijuskim. On u cijelosti glasi: “(...) Na našem jeziku ne postoji ni približno sličan rad – ni kvantitativno ni kvalitativno te je riječ nedvojbeno o pionirskom djelu u Hrvatskoj. I na stranim jezicima koje pratim ne nalazi se radova koji, na ovakav način (filozofijski, sociološki, politološki, ekonomijski itd.), kritički povezuju demokraciju i ljudska prava. (...)” (676). Djelo poput Bazdanova svakako nigdje ne postoji, pa je nedvojbeno riječ o pionirskom djelu, bilo to pozitivno ili negativno. Također je nedvojbeno da je autor, unatoč gotovo pozitivističkim deklaracijama u “metodolozijskom” uvodu knjige, u širem smislu kritički nastrojen i da materija kojom se bavi ulazi u područje disciplina koje recenzent nabroja. No, to što se recenzent koristi posvojnim pridjevima izvedenima iz naziva disciplina za karakterizaciju kvalitete autorova pristupa (kojima se inače koristi kad ozbiljno govori u javnosti) i što rabi sintagmu “kritički raščlanjuje”, koja ima jake pozitivne konotacije, snažno sugerira da pozitivna recenzija nije ironična, nego ozbiljno mišljena. Na posljertku, teško se može zaobići to što Bazdan u knjizi glorificira Puhovskoga, pišući o njemu kao o osobi “velike građanske hrabrosti i izuzetne erudicije poznate diljem Europe” (163) te ga spominje ili citira na čak sedam stranica knjige. To Puhovskoga čini jednom od zastupljenijih osoba u knjizi. Usporedbe radi, u knjizi se na jednakom broju stranica spominju Lenjin i Luj XVI; na jednoj stranici manje od Puhovskoga pojavljuje se Hitler, a na dvjema stranicama više – Muhamed.

Prikaz

Robert Elgie, Sophia Moestrup
(ur.)

*Semipresidentialism in Central
and Eastern Europe*

Manchester i New York: Manchester
University Press, 2008., 282 str.

U suvremenoj literaturi o semiprezidencijalizmu pojavljuje se nekoliko osnovnih pravaca koji nastoje ponuditi vlastite koncepte i definicije ovoga sustava vlasti. Dva najutjecajnija pravca među njima daju međusobno bitno drukčija viđenja semiprezidencijalizma. Jedan potječe od Mauricea Duvergera i njegove definicije koja uključuje izravne predsjedničke izbore, predsjednikove znatne ustavne ovlasti te odgovornost premijera i vlade prema parlamentu. Na tu se definiciju oslanjaju radovi brojnih autora od kojih su je neki u potpunosti prihvatili, dok su drugi izveli određene modifikacije. Druga skupina konceptata na prvi je pogled slična prvoj, jer preuzima dva od triju Duvergerovih kriterija: izravan izbor predsjednika države te odgovornost premijera i vlade parlamentu. No, iako je izostavljen samo jedan kriterij – znatne ustavne ovlasti predsjednika države – njezina primjena na konkretne sustave vlasti dovodi do posve drukčije klasifikacije zemalja pod polupredsjednički sustav od prethodne definicije. Taj "minimalistički" koncept svodi, prema ustavnoj strukturi i političkoj praksi, bitno različite zemlje pod isti sustav vlasti. Najistaknutiji je predstavnik toga koncepta Robert Elgie, irski profesor politologije, koji je u posljednjih petnaestak godina objavio niz radova i uredničkih knjiga o semiprezidencijalizmu koji su se temeljili na toj definiciji. Stvaranjem vlastitoga minimalističkog koncepta, njegova je namjera bila ukloniti nejasnoću oko toga koja bi se zemlja mogla smatrati polu-

predsjedničkom, a koja ne bi, koja nastaje zbog nesuglasica među različitim autorima oko toga što su to znatne predsjedničke ovlasti. Njegov je koncept postao privlačan brojnim autorima koji su bilo kao sporednu bilo kao glavnu temu u svojim radovima spominjali ili analizirali polupredsjedničke zemlje ili semiprezidencijalizam kao sustav vlasti. Knjiga urednika Roberta Elgieja i Sophie Moestrup *Semipresidentialism in Central and Eastern Europe* treća je u nizu uredničkih knjiga o semiprezidencijalizmu što ih je objavio Robert Elgie. Prije te, objavljene su 1999. *Semi-Presidentialism in Europe*, u izdanju Oxford University Pressa i 2007. *Semi-presidentialism outside Europe: A comparative study*, u izdanju Routledgea. Ova, treća u nizu, zbornik je radova o sustavima vlasti u Srednjoj i Istočnoj Europi koji se, sukladno Elgiejevu konceptu, klasificiraju kao polupredsjednički. Knjiga se sastoji od četrnaest poglavlja, od kojih su prvo i posljednje uvodni i zaključni radovi urednika ovoga izdanja, a ostalih dvanaest obrađuje dvanaest zemalja dvije spomenute europske regije.

Uvodni tekst što su ga zajedno napisali Robert Elgie i Sophia Moestrup iznosi Elgiejev minimalistički koncept polupredsjedničkoga sustava te predstavlja strukturu po kojoj je svaki autor u knjizi napisao svoj tekst. Tri su bitna problema koja su u njima obrađeni: razlozi i način uvođenja polupredsjedničkog sustava u svaku od tih zemalja, "mekanizam" po kojemu djeluje taj sustav vlasti te njegovi učinci.

Prvi je tekst napisao Andrei Arkadyev o polupredsjedničkom sustavu u Bjelorusiji. Napominjući na početku svoga rada da je znanstvenicima u toj zemlji teško prikupiti podatke i plasirati ih zbog kontrole koju provodi režim i zbog straha koji postoji od njega, ovaj autor daje efektan uvod iz kojega se vidi o kakvome je političkom sustavu riječ. Izlazak iz Sovjetskoga Saveza 1991. za tu je zemlju bio početak demokratizacije koji je bio zaustavljen dolaskom Aleksandra Luka-

šenka na vlast 1994. godine. Novi ustav, koji je prihvaćen te godine, zamijenjen je na referendumu dvije godine kasnije sadašnjim ustavom koji Lukašenk u omogućuje diktatorsku vlast. Građani su, tako, glasujući na referendumu za Lukašenk u prijedlog ustava, sami sebe podvrgnuli diktaturi pod kojom žive i danas.

Sljedeći tekst u ovom zborniku napisan je o bugarskom semiprezidencijalizmu koji je u tu zemlju uveden već početkom tranzicije. Autor toga teksta Svetlozar A. Andreev navodi da su bugarski predsjednici tijekom proteklih godina nastojali održati svoj utjecaj u odnosu na premijera i vladu te su djelomično u tome i uspjeli. Novi bugarski ustav donesen je 1991., a početkom sljedeće godine održani su i prvi izravni predsjednički izbori. Od 1992. do danas na vlasti su se izmijenili tri predsjednika. Među svim zemljama prikazanim u ovoj knjizi Bugarska je jedina zemlja u kojoj osim predsjednika države postoji i potpredsjednik.

Članak o Hrvatskoj napisala je profesorica Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu Mirjana Kasapović. Pišući tekst u skladu sa strukturom koju su urednici naveli u uvodniku ovoga zbornika, autorica napominje da je semiprezidencijalizam u Hrvatskoj uveden 1990. u ustavotvornom procesu u kojemu nije postignut konsenzus između dviju najjačih stranaka o novom sustavu vlasti. U Ustavotvornoj komisiji jedan od najutjecajnijih članova bio je profesor ustavnoga prava Smiljko Sokol, koji je sustav vlasti u novom Ustavu uobličio prema francuskom predlošku, ali s mogućnošću predsjednika države ne samo da imenuje premijera i članove vlade, nego i da ih otpusti s dužnosti. To je hrvatskom predsjedniku omogućilo dominantan položaj u izvršnoj vlasti, a izborni sustav i izvanustavni čimbenici omogućili su mu takav položaj i unutar cijeloga političkog sustava. Ustavne promjene iz 2000. oslabile su položaj predsjednika Republike u korist Vlade i Sabora pa bi se, prema Duvergerovim i srodnim konceptima, hrvatski su-

stav vlasti od tada mogao klasificirati kao parlamentarni. No, prema minimalističkom Elgiejev u konceptu, sustav je još uvijek polupredsjednički jer slabljenje predsjednikovih ustavnih ovlasti nije popraćeno i ukidanjem izravnih predsjedničkih izbora.

Slično kao i u Bjelorusiji, još jedna postsovjetska država polupredsjednički sustav vlasti nije dobila na samom početku tranzicije. Autor teksta o Litvi, Algis Krupavičius, navodi da je Litva uvela semiprezidencijalizam u ustavotvornom procesu koji je bio snažno obilježen utjecajem prošlosti. Razloge i način za uvođenje toga sustava vlasti (i, općenito, način na koji je oblikovan cijeli politički sustav) ovaj autor prikazuje s osvrtnom na razdoblje između dvaju svjetskih ratova. Dvije glavne struje u litvanskoj politici početkom devedesetih godina 20. stoljeća zastupale su uvođenje različitih tipova sustava vlasti. Dok su reformirani komunisti željeli uspostavu parlamentarnoga sustava i prihvaćanje litvanskoga ustava iz 1922., druga glavna politička snaga u zemlji, Sajūdis, zahtijevao je uvođenje posljednjega predratnog ustava iz 1938. koji je uspostavio instituciju snažnoga predsjednika. Kao rezultat kompromisa između dvaju različitih zahtjeva, Litva je Ustavom iz 1992. dobila polupredsjednički sustav.

U pojedinim postkomunističkim zemljama određene osobe su snažno obilježile tranzicijsko razdoblje i stvaranje nove države. U Makedoniji je to bio njezin prvi predsjednik Kiro Gligorov. Na predsjedničku dužnost Gligorov je stupio početkom 1991., nakon prvih slobodnih izbora održanih krajem prethodne godine, no tada je za predsjednika bio izabran u parlamentu. Prvi predsjednički izbori održani su tek 1994., na kojima je on ponovno postao predsjednikom. Autor teksta o Makedoniji, François Frison-Roche, podijelio je makedonski politički sustav na dva razdoblja: prvo, koje predstavlja eru Gligorova i drugo, koje predstavlja postgligorovski eru, odnosno razdoblje vladavine Borisa Trajkovskog i Branka

Crvenkovskog. Autor navodi da su sva trojica predsjednika u makedonskoj politici odigrala pozitivnu ulogu zbog čega se Makedoniju može smatrati uspješnim primjerom polupredsjedničkog sustava među postkomunističkim državama.

Jedina od svih zemalja opisanih u knjizi koja je i prema minimalističkom konceptu napustila polupredsjednički sustav jest Moldavija. Ustavnim promjenama iz 2000. ukinuti su izravni izbori za predsjednika države te je time nestao jedan od definirajućih kriterija toga sustava vlasti u Moldaviji. Semiprezidencijalizam je u toj zemlji uveden 1991., kad su održani prvi predsjednički izbori na kojima je pobijedio Mircea Snegur. Moldavija je, osim Rusije, jedina zemlja opisana u ovoj knjizi koja je u tom razdoblju imala više tehnokratskih nego stranačkih premijera. Analizirajući mehanizam djelovanja sustava, autor ovoga članka Steven D. Roper donekle odstupao od Elgiejeva koncepta, jer navodi i treći kriterij semiprezidencijalizma, a to je da predsjednik posjeduje ustavne ovlasti. S tom se definicijom Roper nalazi između Duvergerove i Elgiejeve definicije toga sustava vlasti. S obzirom na svoja ustavna obilježja i političku praksu, Moldavija do 2000. odgovara svakoj od njih.

Prva zemlja u Srednjoj i Istočnoj Europi koja je dobila nekomunističkoga premijera bila je Poljska 1989. godine. Iako je ta zemlja već nakon pregovora Okrugloga stola dobila ustavno jakoga predsjednika, on nije bio izabran na općim izborima, nego u parlamentu. Tek sljedeće godine održavaju se prvi predsjednički izbori na kojima pobjeđuje Lech Wałęsa. Njegovih pet godina vladavine bilo je obilježeno sukobima s ostalim institucijama državne vlasti pa je tek dolaskom Aleksandra Kwaśniewskoga na čelo države 1995. prestala kriza u odnosima tih institucija. Prema tzv. Malom ustavu iz 1992. Poljska je zadržala izravno izabranoga predsjednika sa znatnim ustavnim ovlastima, ali Ustavom iz 1997. položaj predsjednika slabi u korist premijera. Autor teksta o Poljskoj, Iain

McMenamin, naglašava kako je semiprezidencijalizam u toj zemlji povezan s ustavnim i stranačkim sustavom, ali i s osobnošću predsjednika. Oni su svojim ponašanjem snažno utjecali na mogućnost stabilizacije političkoga sustava i konsolidacije demokracije.

Osim teksta o Bjelorusiji, najpesimističniju sliku jedne zemlje dali su u ovoj knjizi Tom Gallagher i Viorel Andrie-vici. Opisujući sustav vlasti u Rumunjskoj, posljednjih dvadesetak godina novoga političkog sustava čini se kao teški izlazak iz totalitarnoga režima Nicolaea Ceausescua. Rumunjski Ustav, donesen 1991., stvorio je novi sustav vlasti u kojem je uspostavljen dvodomni parlament nesposoban za učinkovito donošenje odluka. Sudstvo je bilo pod utjecajem izvršne vlasti sve do ustavnih promjena 2003., kad je pod pritiskom Europske Unije sudstvu dana veća neovisnost. Dominantna je figura u rumunjskoj politici, sve do 2005., bio predsjednik Ion Iliescu, reformirani komunist, koji je nastojao autoritarnim načinom voditi zemlju.

Rusija je zemlja s jednim od najmoćnijih predsjednika od svih političkih sustava opisanih u knjizi, ali kako naglašavaju Petra Schleiter i Edward Morgan-Jones, autori teksta o ovoj zemlji, i s jednim o najmoćnijih predsjednika među svim europskim polupredsjedničkim državama. Od uspostave institucije predsjednika države 1991. pa sve do 2008. na vlasti su se izmijenila trojica predsjednika, od kojih su prva dvojica dominirali političkim životom zemlje. Ustavom iz 1993. uspostavljena je dvojna izvršna vlast u kojoj je predsjednik dominantan pol te grane vlasti, dok su premijer i članovi vlade pod njegovom kontrolom. Prvi dom parlamenta, Državna дума, ima pravo kontrole rada vlade, ali je to pravo parlamenta vrlo ograničeno. Ustav Ruske Federacije nije jedini čimbenik koji utječe na takvu raspodjelu vlasti u toj zemlji, nego su to i stranački i izborni sustav koji su se posljednjih godina formirali pod utjecajem predsjednika Putina. Stabilizacija političkoga sustava pod Pu-

tinovom je vlašću bila praćena smanjivanjem razine demokracije zbog koje ruske vlasti trpe kritike iz inozemstva. Već za vrijeme Jeljcinove vladavine Rusija je često bila nazivana superpredsjedničkim ili hiperpredsjedničkim sustavom, a taj je učinak jake predsjedničke vlasti još i pojačan nakon 2000. godine. Nakon Putinova odlaska s predsjedničke dužnosti 2008. elementi daljnje oblikovanja političkoga sustava i njegova podsustava, sustava vlasti, postaju sve jasnijima te pokazuju nastavak Putinove dominacije zemljom.

Jedna od zemalja koje se smatraju polupredsjedničkim samo prema minimalističkom, ali ne i konceptima koji proizlaze iz Duvergerova, jest Slovačka. Autori teksta o sustavu vlasti u toj zemlji su Darina Malová i Marek Rybář. Na samom početku demokratske tranzicije u Slovačkoj nije uveden polupredsjednički sustav, nego parlamentarni. Predsjednik države, koji je posjedovao slabe ustavne ovlasti, birao se u parlamentu tropetinskom većinom glasova. Nakon isteka petogodišnjega mandata predsjednika Michala Kováča, parlament u nekoliko navrata nije uspio prikupiti većinu potrebnu za izbor novoga predsjednika. Usto, određene stranke su otprije tražile uvođenje izravnih izbora za instituciju predsjednika države te su ustavnim promjenama iz 1999. takvi izbori i uvedeni. Tim su promjenama predsjedniku države neznatno povećane i ustavne ovlasti. Prvi predsjednički izbori održani su 1999. te je za predsjednika izabran Rudolf Schuster, a na sljedećim izborima, održanima 2004., sadašnji predsjednik Ivan Gašparovič.

Osim Slovačke i Slovenija ulazi u rang zemalja koje se smatraju semiprezidencijalističkim samo prema minimalističkom konceptu. No, za razliku od Slovačke, Slovenija je izravne predsjedničke izbore uvela već s donošenjem novoga Ustava 1992. godine. Iako je slovenski predsjednik ustavno slab, prvi predsjednik Milan Kučan uspio je ostvariti razmjerno jak utjecaj i to poglavito u unutarnjoj politici. Njegov nasljednik od

2002. Janez Drnovšek proširio je svoje djelovanje i na međunarodnom planu. Iako posjeduje slabe ustavne ovlasti, autori teksta o Sloveniji, Alenka Krašovec i Damjan Lajh, naglašuju da su predsjednici Kučan i Drnovšek u praksi imali jaču ulogu od one koju im dodjeljuje Ustav.

Posljednji u nizu tekstova o sustavi vlasti u zemljama Srednje i Istočne Europe je tekst o semiprezidencijalizmu u Ukrajini. Napisala ga je Sarah Birch, autorica niza radova o toj zemlji. Temeljno je obilježje ukrajinske politike podjela zemlje na regije u kojima je dominantan ruski kao govorni jezik i na regije u kojima je dominantan ukrajinski. Ta se podjela reflektira i na ukrajinsku politiku. Od uvođenja institucije predsjednika države do danas u toj su zemlji vladala trojica predsjednika. Ukrajinski je Ustav donesen 1996., ali je već 1995. donesen Ustavni dogovor kojim su regulirani odnosi između institucija vlasti i po kojemu je predsjedniku ojačan položaj s obzirom na onaj koji mu je dodjeljivao tadašnji Ustav. Ustavni dogovor je sporan dokument jer ga je parlament prihvatio s običnom većinom, a ne dvotrećinskom, no unatoč tomu je stupio na snagu i imao položaj ustavnoga akta. Ustavnim su promjenama iz 2006. predsjedniku smanjene ovlasti, no on je još uvijek jedan od dominantnih aktera ukrajinske politike.

Zbornik radova o četrnaest zemalja Srednje i Istočne Europe knjiga je koju obilježava minimalističko shvaćanje semiprezidencijalizma njihovih urednika. Pojedine od opisanih zemalja smatraju se polupredsjedničkim samo na osnovi toga koncepta te se u njih ubraja i Hrvatska nakon 2000. godine. Bez obzira na ispravnost minimalističke definicije toga sustava vlasti, opis političkih sustava zemalja ovih regija zanimljiv je prikaz politike i okvira u kojima se ona odvija u bivšim komunističkim zemljama te koristan doprinos daljnjim raspravama o polupredsjedničkom sustavu. Ova knjiga, stoga, može poslužiti svim studentima komparativne politike koji proučavaju

ovaj dio Europe i utjecaj koji institucionalni aranžmani imaju na demokratizacijske procese.

Davor Boban

Prikaz

Anđelko Milardović
Dražen Lalić
Zoran Malenica (priredili)

Kriza i transformacija političkih stranaka

Centar za politološka istraživanja,
Zagreb, 2007., 155 str.

Zbornik radova o kojemu je ovdje riječ rezultat je znanstvenoga skupa "Kriza i transformacija političkih stranaka" održanoga u Zagrebu, 28. lipnja 2006., u organizaciji Foruma Centra za politološka istraživanja, a u zbornik radova, koji je objavljen 2007. godine uvršteni su radovi sudionika skupa razvrstani u dvije tematske cjeline. Zbornik započinje kratkim uvodom što ga potpisuje jedan od priređivača zbornika, Zoran Malenica, a prvu tematsku cjelinu pod naslovom "Kriza političkih stranaka" u sadržajnom smislu tvore četiri rada: 1. Anđelko Milardović: "Kriza i transformacija političkih stranaka"; 2. Zoran Malenica: "Neki problemi funkcioniranja političkih stranaka u Republici Hrvatskoj"; 3. Ivan Markešić: "Političke stranke i religija – hrvatski slučaj i 4. Vladimir Vujčić: "Politička kultura i političke stranke u Hrvatskoj. U drugoj tematskoj cjelini pod naslovom "Transformacija (financiranja) političkih stranaka" nalaze se sljedeći radovi: 5. Josip Kregar: "Protiv plutokracije: međunarodni standardi i mjere uređenja financiranja političkih stranaka"; 6. Dražen Lalić: "Kontroverze financiranja političkih aktera u izbornim kampanjama 2003. i

2005. u Hrvatskoj"; 7. Mario Jelušić: "Nužnost zakonskog uređenja financiranja političkih stranaka i izborne promidžbe" i 8. Zdravko Petak: "Aporije o zakonskom okviru financiranja političkih stranaka u Hrvatskoj". Iz prikazane sadržajne strukture zbornika vidljivi su i središnji problemski i sadržajni aspekti radova okupljenih oko tematike političkih stranaka, uzroka krize i nužnosti transformacije političkih stranaka, odnosa političkih stranaka i religije, političke kulture, financiranja političkih stranaka itd., a u nastavku ćemo pokušati izdvojiti i prikazati samo neke od radova i teza koje držimo zanimljivima za prikazivanje i preporučeno čitanje zbornika u cjelini.

Polazeći od analize uzroka krize političkih stranaka Anđelko Milardović upućuje na tipologiju, ili dvije skupine uzroka, prvu koju naziva "internim starim uzrocima", pri čemu je riječ o "oligarhijskom sindromu, korupciji i klijentelizmu" i drugu skupinu "internih novih uzroka" koje vezuje uz modernizaciju i "novu medijalizaciju svijeta politike". Elaborirajući tipove novih internih uzroka u obliku gubitka smisla ili krize stranačkih programa te pristanka samih političkih stranaka na konstrukciju političkoga spektakla, što je osobito vidljivo u političkim kampanjama, Milardović ističe i drugi tip novoga internog uzroka. On se tiče pitanja moći medija koji su se od "kontrolora demokracije" ili četvrte vlasti, možda prometnuli i preuzeli ulogu prve vlasti, ili "virtualne političke stranke", pa se autor s pravom pita "tko će kontrolirati kontrolore ili nove vladare i silu iznad moći političkih stranaka, silu koja političke stranke baca u medijsku ovisnost" (16.). Nadalje, eksterne uzroke krize političkih stranaka Milardović vidi u valovima modernizacije koji političke stranke stavljaju pred nerješive probleme i nemogućnost učinkovitoga upravljanja društvima na nacionalnoj i supranacionalnoj razini zbog promjene konfiguracije politike u doba globalizacije te jačanja novih aktera, ili "globalnih igrača" zbog kojih se moć kreiranja i autonomije politike bitno ograničila. U kontekstu

globalizacije politike, političke stranke, kao ni države jednostavno nisu više jedini akteri političkoga procesa, štoviše, političke stranke ne mogu računati na efikasnu moć upravljanja, a to ih dovodi u podređeni položaj u odnosu na umnogome moćnije aktere politike u procesu globalizacije. Posljedice krize političkih stranaka kao sinteze navedenih uzroka Milardović prepoznaje u percepciji građana kao političke javnosti u odnosu na političke stranke, njihovu udaljivanju od političkih stranaka, stvaranju takozvanoga "antistranačkog efekta", osjećaju bespomoćnosti da se bilo što može promijeniti, apstinenciji ili odustajanju biračkoga tijela od političke participacije itd. Ipak, moguće alternative autor ne vidi u novim društvenim pokretima ili organizacijama koje bi zamijenile političke stranke, nego samo u transformaciji političkih stranaka koja će se temeljiti na spoznaji novih premisa politike, a čija je bit transformacije u "pokušaju konstrukcije snažnog kapacitiranoga aktera u globaliziranoj areni" (20.).

Zoran Malenica će problematiku funkcioniranja političkih stranaka smjestiti u okvir Republike Hrvatske upozoravajući na nizak ugled političkih stranaka u hrvatskoj javnosti, percepciju javnosti o političkim strankama kao skupinama građana koje ponajprije ostvaruju vlastite interese, o političarima kao stručno i politički nekompetentnima, nezadovoljstvu djelovanjem političkih stranaka kako s obzirom na uspješnost u rješavanju gorućih društvenih problema, tako i s obzirom na njihovo unutarnje funkcioniranje kao organizacija, a s druge strane o ograničenim i parcijalnim znanstvenim doprinosima istraživanjima političkih stranaka kod nas. Prema autoru, rasprave o političkim strankama, procesima unutar njih, kao i izbornom sustavu u Hrvatskoj nerijetko se u teorijskom smislu oslanjaju na stručne ili znanstvene analize razvijenih zapadnih društava, pri čemu se gubi iz vida upravo različitost hrvatskoga u odnosu na ta društva, od tranzicijskoga konteksta, gospodarske razvijenosti, funkcioniranja tek obnovljenoga višestra-

načkog sustava do značenja određenih društvenih problema. Kao ilustraciju Malenica navodi tvrdnju o prevladanosti tradicionalne podjele na političku desnicu i ljevicu, što je prihvaćeno kao nešto što načelno vrijedi i za hrvatsko društvo, a u nekritičkom prihvaćanju te tvrdnje autor prepoznaje funkciju opravdavanja negativnih posljedica zastupanja i prakticiranja desnih ideoloških stajališta poput radikalnih nacionalističkih i šovinističkih stavova, ksenofobije itd. Nadalje, u vezi s nezadovoljstvom djelovanja političkih stranaka autor postavlja pitanje "može li se ovakvo stanje s političkim strankama podvesti pod paradigmu "propasti stranaka" ili "zasićenja strankama" o čemu govori Klaus von Beyme" u djelu "Transformacija političkih stranaka", izdvajajući kao indikatore "propasti stranaka" smanjenje broja članova, povećanje volatilnosti birača, ili promjenjivost glasačkoga opredjeljivanja birača, te slabljenje identifikacije birača sa strankama (27.).

Iz druge tematske cjeline pod naslovom "Transformacija (financiranja) političkih stranaka" izdvojit ćemo rad Josipa Kregara, u kojem se prikazuju međunarodni standardi i mjere uređenja financiranja političkih stranaka, te rad Dražena Lalića u kojem će problematika financiranja političkih stranaka i kandidata biti smještena u kontekst parlamentarnih izbora u Hrvatskoj 2003., te predsjedničkih izbora 2005. Prema Kregaru, financiranje političkih stranaka, odnosno novac kojim političke stranke raspolazu u izbornim utakmicama, postali su "prvorazredno praktično političko pitanje" zbog nekoliko razloga. Prvo, promijenjena je logika troškova kampanje i "stranka koja nije u stanju pokazati svoju moć, pa i time da ističe plakate, plaća oglase i medije, ne doima se sposobnom pobijediti" (89.). Drugo, vlast znači i odlučivanje o interesima, a budući da političke stranke primaju novac donatora, "donatori pak davanje novca smatraju čak legitimnom investicijom u buduće poslove, moguće privilegije i mnoge mogućnosti da kapitaliziraju dobre odnose s političkom vladajućom elitom" (90.). Treće, s rastom

troškova kampanja i funkcioniranja stranaka, raste i potreba da se sve to regulira. Četvrto, "što je veća financijska zavisnost kandidata o sponzorima to je veća vjerojatnost da će oni zastupati posebne interese financijera a ne opće interese društva" (90.). Konačno, Kregar izdvaja faktor koji utječe na sve prethodno spomenuto, a odnosi se na društvene vrijednosti, odnosno političku kulturu. Prema autoru vrijednosti poput "predanost javnom interesu, objektivnost, odgovornost, davanje moralnoga primjera, nesebičnost, poštenje" itd. u mnogim zemljama nisu kvalitete i vrijednosti političara, pa tako ni u Hrvatskoj, ali nije izostala ni kritika biračima koji "opraštaju grube moralne pogreške, toleriraju sebičnost, arogantnost i ignoranciju" (90.). Utoliko nas Kregar podsjeća na Weberovo predavanje "Politika kao poziv" i dva načina na koji se politika može učiniti pozivom: "ili se živi 'za' ili pak 'od' politike" (91.). Nadalje, autor navodi relevantne pravne dokumente, preporuke o financiranju političkih stranaka te regulative o djelovanju europskih političkih stranaka, odnosno stranaka koje se takmiče u izborima za Europski parlament, te naglašava njihovo značenje u nastojanju formuliranja općih načela na europskoj razini. To su sljedeća načela: "razumna ravnoteža javnoga i privatnoga financiranja, poštenu kriteriji (*fair criteria*) raspodjele državnih davanja strankama, stroga pravila o privatnim donacijama, gornja granica izdataka za izborne kampanje, potpuna transparentnost računa stranaka, stvaranje nezavisnoga revizijskog tijela te sankcije za one koji se ne drže pravila" (97.). Opća načela treba razlikovati od posebnih mjera koje poduzimaju pojedine zemlje a odnose se na ispitivanje podrijetla imovine dužnosnika, ograničenje istodobnoga držanja većega broja funkcija, istodobno obnašanje javne dužnosti i odgovornosti u privatnom sektoru, sukob interesa ili međunarodnu suradnju koje, prema Kregaru, treba sagledati kao dio sustava sprečavanja i kriminalizacije zloporaba stranačkih dužnosti, odnosno službenih dužnosti nakon izbora (97.). Hrvatsku tek očekuju zakonske

promjene i usklađivanje njezinih zakona koji reguliraju financiranje političkih stranaka i izbornih pravila sa standardima demokratskih zemalja, a na tom je tragu i zaključak Dražena Lalića koji regulaciju financiranja političkih stranaka u Hrvatskoj smatra "gotovo posve nerazvijenom". Iznoseći kontroverzije financiranja političkih stranaka i kandidata u izborima u Hrvatskoj u vremenskom razdoblju od 2003. do 2005., odnosno u vezi s parlamentarnim izborima u studenome 2003., potom u vezi s predsjedničkim izborima 2005., te lokalnim izborima 2005., Lalić zaključuje o postojanju triju skupina političkih aktera kampanja i izbora. Prvu skupinu tvore akteri kampanja i izbora 2003. i 2005. koji "uopće nisu bili voljni javno obznaiti iznos sredstava koji su koristili u kampanji, specifikaciju tih troškova, davatelje pripadajućih donacija i druge nedvojbeno važne podatke. Drugi su uglavnom dali ograničene podatke, koje su često mijenjali u razdoblju od početka kampanje sve do dugo nakon održavanja izbora. Najmanje je aktera bilo u trećoj skupini, sastavljenoj od onih koji su prezentirali javnosti precizne i kredibilne podatke vezane uz financiranje svojih kampanja i izbornih aktivnosti" (119.). Jedna od kontroverzija vezanih uz financiranje izbornih kampanja stranaka i kandidata u tom razdoblju svakako je i činjenica da su najveći uspjeh na izborima 2003. i 2005. "uglavnom postigli oni politički akteri koji su utrošili znatna sredstva u svojim kampanjama, a pritom nisu bili (dostatno) spremni dati javnosti na uvid informacije vezane za način dobivanja i korištenja tih sredstava te tako pokazati svoju političku i građansku odgovornost" (120.).

Širokim rasponom tema kojima je zajedničko pitanje krize političkih stranaka te nužnost transformacije financiranja političkih stranaka i izbornih kampanja s naglaskom na hrvatsko društvo, zbornik okuplja ugledne sveučilišne profesore i znanstvenike iz područja politologije, znanosti o pravu i sociologije. O značenju i vrijednosti zbornika o kojem je ovdje riječ možemo govoriti na nekoliko

načina. Prva je već spomenuta interdisciplinarnost radova koji analiziraju pitanje krize političkih stranaka i transformacije (financiranja) političkih stranaka, tretirajući ta složena suvremena pitanja s različitim politoloških, socioloških i pravnih aspekata. Druga je vrijednost u činjenici što okupljeni radovi analiziraju navedenu temu i problematiku vezanu uz zapadne demokracije, ali s druge strane, ne zanemaruju, nego upravo ističu teme i probleme zajedničke tranzicijskim društvima, odnosno tranzicije u Hrvatskoj "s kojom se suočavaju i političke stranke". Treća se vrijednost odnosi na aktualnost obrađivanih tema i procesa koji se sustavno prikazuju i kritički komentiraju. Sadržajno i problemski, ovaj zbornik je vrijedan doprinos znanstvenom bavljenju navedenim temama i nedvojbeno se može preporučiti za čitanje širem spektru čitatelja, odnosno svima koje zanima analizirano pitanje krize političkih stranaka, transformacije (financiranja) političkih stranaka te problematika funkcioniranja hrvatskoga političkog sustava kao i djelovanja političkih stranaka. Na kraju, ne treba osobito isticati da posebnost zbornika proizlazi i iz činjenice njegova izlaženja u tisak upravo u godini parlamentarnih izbora u Hrvatskoj (studen 2007.)

Ranka Jeknić

Recenzija

Slaven Ravlić

Dileme političkog predstavništva

Politička kultura, Zagreb, 2008., 276 str.

Knjiga *Dileme političkog predstavništva* Slavena Ravlića, politologa i leksikografa, većim je dijelom nastala kao

zbirka radova koje je autor objavljivao tijekom više godina u eminentnim hrvatskim (nepolitološkim) časopisima. Taj se zbirni karakter Ravličeve knjige pokazuje problematičnom, budući da se uočava kako je autor imao problema u logičkom povezivanju određenih poglavlja u knjizi, koja su prethodno objavljena kao zasebni članci, u jedinstvenu cjelinu. Namjera bi svakoga znanstvenog rada trebala biti logički precizno strukturiranje ideja tako da čitatelj može sustavno pratiti slijed iznesenih teza i argumenata. Ali struktura *Dilema političkog predstavništva* u nekim je dijelovima nedovoljno jasna upravo zbog autorove namjere da na jednom mjestu prikaže sve prethodno objavljene rezultate svojih istraživanja, a oni se katkad teško uklapaju u cjelovito razmatranje pojma predstavništva.

Knjiga je podijeljena na tri dijela. U prvom se dijelu obrađuje povijest pojma političkoga predstavništva te promjena njegova značenja u engleskoj i hrvatskoj parlamentarnoj tradiciji. U drugom dijelu Ravlić iznosi tipologiju modela političkoga predstavništva, a u trećem se bavi predstavničkim institucijama.

Pojam političke reprezentacije poprilično je varljiv jer svi misle da znaju o čemu je riječ, ali zapravo nema suglasnosti o definiciji pojma. Ravlić nastoji istražiti je li političko predstavništvo naslijeđeni srednjovjekovni koncept predstavljanja ili je riječ o bitno novoj i modernoj ideji. Referirajući se na knjigu Hanne Pitkin koja je provela "podrobnju lingvističku i filozofsko-političku analizu izraza *represent*, *representative* i *representation* u engleskoj politici od 14. do 17. stoljeća", Ravlić pokazuje kako se pojam reprezentacije u engleskom jeziku pojavio potkraj 14. stoljeća, ali moderno značenje, u smislu djelovanja za nekoga kao njegov ovlaštenik, dobiva tek potkraj 16. stoljeća. Proces promjene pojma političke reprezentacije tekao je istodobno s procesom razvoja institucije političke reprezentacije, odnosno engleskoga parlamenta. Potaknut primjerom Hanne Pitkin, autor poduzima lingvističku i eti-

mološku analizu pojma predstavništva u hrvatskom jeziku. Pokazuje kako se do kraja 19. stoljeća tri termina "gotovo ravnopravno rabe za označavanje engleskog izraza *representation*: zastupništvo, predstavništvo i reprezentacija". Do sredine 19. stoljeća ni jedan od tih termina nije bio u uporabi, a izrazi od kojih su nastali "nemaju veze s modernim političkim značenjem". Ključna promjena značenja pojma povezana je s prijelazom iz staleškoga u moderno predstavništvo u europskim građanskim revolucijama u 17., 18. i 19. stoljeću. Dakle, pojam reprezentacije u englesku je političku terminologiju službeno uveden u 17. stoljeću, kad dobiva svoje moderno značenje, a u hrvatsku je terminologiju uveden tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Nekoliko je razloga tomu dvostoljetnom zakasnjelom procesu pretvaranja staleškoga sabora u predstavničko tijelo u Hrvatskoj. Ravlić navodi kako je Hrvatski sabor u 17. i 18. stoljeću sve više gubio svoje političko značenje, smanjujući nadležnosti i uloge. Osim toga, Sabor se nikad nije podijelio na dva doma, kao engleski parlament, zbog čega nikad "nije bio tijelo iz kojeg su dolazili poticaji prema predstavničkoj funkciji". Posljednji je razlog usporeni razvoj građanske klase koja je čak i u 19. stoljeću bila "toliko ekonomski slaba i politički beznačajna" da nije mogla biti nositeljem građanske revolucije u Hrvatskoj.

U drugome dijelu knjige analiziraju se i rekonstruiraju modeli političkoga predstavništva. Prvi je model povjereničko predstavništvo, "model koji je liberalan, ali ne i demokratski". Hobbes je prvi počeo razvijati liberalnu ideju predstavništva kroz teoriju predstavništva kao suverene i apsolutne vlasti. Hobbsova je ideja predstavništva nastala kao rezultat meteža engleskoga građanskog rata, koji je dokaz da je narod nesposoban za upravljanje, stoga mu je potreban suveren koji je od naroda dobio ovlaštenje za upravljanje i zaštitu života i imovine. Drugi autor koji je bitno pridonio liberalnoj ideji predstavništva jest Edmund Burke. Ravlić tvrdi kako je Burke-

ov liberalizam protudemokratski. Burkeova je temeljna zamisao osigurati kompetentno političko vodstvo prirodne aristokracije pa je njegovo političko predstavništvo elitistički oblik vlasti. Dakle, "kao posebna elitna skupina članovi parlamenta otkrivaju i ozakonjuju ono što je najbolje za naciju, tj. nacionalni interes. Ta djelatnost za Burkea znači predstavljanje". Autor tvrdi kako je Burkeovo poimanje predstavništva povezano s njegovom idejom virtualnoga predstavništva po kojoj predstavnici u parlamentu predstavljaju, ako ne stvarno onda virtualno, interes onih koji nisu birali svoga predstavnika.

Izaslaničko (delegatsko) predstavništvo suprotan je protoliberalni demokratski model predstavništva. Ravlić ističe Rousseaua i Marxa kao ključne autore koji su bitno pridonijeli razvoju delegatskoga predstavništva kao načina izražavanja volje naroda. I dok se isticanje Rousseauove radikalno-demokratske kritike predstavništva unutar koje "pokazuje mogućnosti izravne demokracije i proširenja participacije" ne dovodi u pitanje, problematičnim mi se čini inzistiranje na "marksistički zasnovanim socijalističkim koncepcijama predstavništva", za koje i sam Ravlić tvrdi da "imaju drukčija polazišta i pretpostavke, a time i smjer promišljanja". Ravlić ističe kako "naše prihvaćanje demokratskoga predstavništva uključuje specifično poimanje demokracije, liberalnu demokraciju. Kad netko danas upotrijebi izraz političko predstavništvo i predstavnička vlada, on u taj pojam bez prethodnoga objašnjenja uključuje posve moderne ideje – liberalnu ideju slobode pojedinca i demokratsku ideju narodne suverenosti". Stoga mi se neprimjerenim čini Ravličevo uključivanje marksističkih i socijalističkih koncepcija predstavništva u ovo razmatranje, budući da je isključivo riječ o nedemokratskim (totalitarnim i autoritarnim) oblicima predstavništva i istim takvim političkim sustavima. Isticanje Lenjinovih ideja i sovjetske prakse te analiza Kardeleva modela jugoslavenskoga delegatskog sustava čine se kao strano tijelo u

ovoj knjizi. Ako je pak autor smatrao da je nužno razmotriti socijalističke koncepcije predstavnništva, onda ih je morao jasno označiti kao nedemokratske oblike te ih izuzeti iz analize demokratskoga modela izaslaničkoga (delegatskog) predstavnništva. Ravlič ovako stvara pojmovnu, sadržajnu i, u krajnjoj konzekvenciji, ideološku zbrku.

U trećemu i četvrtom poglavlju drugoga dijela autor analizira dva liberalno-demokratska modela predstavnništva: protektivno i participacijsko. Moderni je pojam političkoga predstavnništva nastao u 19. stoljeću ujedinjivanjem suprotstavljenih tradicija političkoga predstavnništva – liberalne i demokratske. "Ideja političkoga predstavnništva razvijala se do 19. stoljeća u dva jasno odijeljena i suprotstavljena smjera: liberalnoga shvaćanja predstavnništva kao vlasti kompetentne političke elite i demokratskoga tek uvjetnoga prihvatanja predstavničkoga sustava u obliku delegatskoga predstavnništva..." Dakle, unutar liberalizma dolazi do spajanja demokratske ideje narodne suverenosti i nedemokratske ideje liberalne reprezentacije. Protektivni model predstavnništva razvili su Jeremy Bentham i James Mill, stvarajući "model tržišno-zaštitne demokracije prema kojemu demokratski predstavnički sustav.... najbolje štiti prirodni proces zadovoljavanja potreba radom i razmjenom preko tržišta". Participacijski model predstavnništva Johna Stuarta Milla također razvija zaštitnu funkciju demokracije, ali je nadopunjuje odgojno-razvojnou funkcijom. Ravlič tvrdi da Millova teorija predstavničke vladavine ujedinjuje demokratsku ideju političke participacije građana i liberalnu ideju vodstva političke elite. "Predstavnička vladavina omogućuje vladanje najboljih i vrhovnu kontrolu naroda te time ispunjava zaštitnu i odgojnu funkciju vladavine".

Posljednje poglavlje drugoga dijela Ravlič posvećuje novijim teorijama političkoga predstavnništva unutar kojih se propituje veza predstavnništva i deliberativne demokracije. Jane Mansbridge,

Melissa Williams, Iris Marion Young i Anne Phillips preispituju dominantnu koncepciju političkoga predstavnništva sa stajališta potpredstavljenosti i marginaliziranosti mnogih skupina, ponajprije žena te rasnih i etničkih manjina.

Treći dio o predstavničkim institucijama Ravlič počinje ključnim tekstom što ga je, ponešto sadržajno izmijenjenoga, prije desetljeća objavio u *Društvenim istraživanjima*. U njemu izražava temeljnu dvojbu političkoga predstavnništva: treba li predstavnik činiti ono što njegovi birači žele ili ono što on misli da je najbolje? Riječ je, dakle, o raspravi o slobodnome ili obvezujućem (imperativnom) mandatu zastupnika, odnosno o povjereničkoj ili izaslaničkoj (delegatskoj) koncepciji predstavnništva. Je li predstavnik "izaslanik (delegat) svojih birača, obvezan da se u obavljanju zastupničke dužnosti s njima stalno savjetuje i postupa prema njihovim uputama, ili je njihov povjerenik, osoba kojoj je, zbog njezinih posebnih sposobnosti, povjereno obavljanje državne službe?" Ravlič navodi kako je sa stajališta ustava modernih liberalno-demokratskih država dvojba izaslanik-povjerenik promašena, budući da se svi ustavi jednoznačno izjašnjavaju protiv izaslaničke koncepcije predstavnništva, dakle protiv obvezivanja zastupnika, a za slobodni mandat. Pitanje je zašto se uopće vodi rasprava o tom pitanju, ako ga je politička praksa riješila 1791. i ignorira ga 217 godina? Autor ističe da u teorijskim raspravama stvar nije tako jednoznačna. Koncepcija predstavnika kao povjerenika, slobodnoga agenta koji djeluje na osnovi vlastite prosudbe općega interesa, zastarjela je i neprimjerena modernoj pluralističkoj demokraciji, u kojoj političke stranke preuzimaju sredi-

* Knjiga *Dileme političkog predstavnništva*, po mom sudu, ima pogrešan naziv, budući da je jedina dilema u knjizi upravo ta o predstavniku kao povjereniku ili izaslaniku. Stoga smatram kako bi bilo preciznije i sadržajno ispravnije da je knjiga nazvana (u jednini) *Dilema političkog predstavnništva*.

šnju reprezentativnu ulogu. Ravlić piše da "predstavništvo postaje stranačkim: politička stranka, a ne pojedinačni predstavnik faktično, ali u mnogim državama i formalno dobiva mandat birača; pojedinačni predstavnik tek je izaslanik stranke kao kolektivnoga predstavnika, obavezan u parlamentu i javnosti slijediti njezinu politiku". Budući da stranke preuzimaju ulogu političkih predstavnika, dihotomija izaslanik – povjerenik još uvijek je smisljena, jer se stranke, slično individualnom predstavniku, mogu u odnosu prema svojim biračima pojaviti u ulozi povjerenika ili izaslanika. Dakle, više od stoljeća traje teorijska rasprava o tome je li individualni predstavnik povjerenik ili izaslanik; koncepcija predstavnika kao povjerenika neprimjerena je modernoj pluralističkoj državi; moderna je pluralistička demokracija marginalizirala ulogu individualnoga predstavnika i potpuno je podredila funkciji političke stranke koja se također može pojaviti u ulozi povjerenika ili izaslanika. Nameće se zaključak da je dvojba izaslanik ili povjerenik razriješena u korist izaslaničke koncepcije. No, Ravlić kaže da nije tako jer je u uvjetima stranačkoga sustava individualni predstavnik izgubio svoje značenje, a na njegovo mjesto dolazi stranka kao kolektivni predstavnik. Kako onda uopće riješiti dvojbu izaslanik – povjerenik? Ravlić je i ne rješava, jer se eksplicitno ne izjašnjava ni za jednu ni za drugu opciju, nego zauzima oportunističku poziciju i izjašnjava se za obje. Povodeći se za tvrdnjom Hanne Pitkin kako svaka od tih pozicija sadržava dio istine o tome što je reprezentacija, Ravlić kontroverziju izaslanik – povjerenik rješava "samo razumijevanjem reprezentacije kao djelovanja za druge u kontekstu demokratskoga poretka". Predstavnik mora djelovati, iako je neovisan, a njegovi birači sposobni za djelovanje, tako da ne postoji sukob njega i njih. Ravličeva se rješenje ne čini uvjerljivim jer ako se dilema izaslanik – povjerenik razriješiti na takav način, onda se može postaviti pitanje je li tu uopće riječ o dilemi. Dilema bi, prema definiciji, trebala biti neka (ne)povoljna pozicija u kojoj se nalazi

osoba kad mora birati između dviju podjednako (ne)povoljnih stvari. U samom je naslovu Ravličeve knjige naznačena dilema političkoga predstavništva i očekivalo bi se da će je autor pokušati riješiti. No on, potaknut savjetom Pitkinove da teoretičari ne bi trebali pokušati rješavati paradoksalnu narav koncepta reprezentacije, nudi oportunističko rješenje i tako zapravo ne rješava dvojbu.

U drugom poglavlju posljednjega dijela knjige autor analizira tri središnje predstavničke institucije: izbore, stranke i parlament. Ravlić označuje političke stranke kao "specifične predstavničke institucije koje su zadobile ključnu ulogu u suvremenoj predstavničkoj demokraciji". Kao što sam spomenuo, na nekoliko mjesta ističe kako je suvremeno političko predstavništvo zapravo stranačko, budući da političke stranke u pluralnim demokracijama preuzimaju ulogu kolektivnih političkih predstavnika. Stoga začuđuje kako je tim ključnim akterima suvremenoga predstavništva posvećeno tek nešto malo manje od jedne desetine teksta u knjizi, dok, primjerice, analiza pojma i povijesti predstavništva obuhvaća oko petine teksta. U posljednjem poglavlju knjige analizira se, na temelju nekih empirijskih istraživanja, razvoj i uloga političkoga predstavništva u razdoblju demokratske tranzicije u Hrvatskoj.

Ravličeva knjiga *Dileme političkog predstavništva* koristan je i (zasad) jedini teorijski doprinos analizi političkoga predstavništva u hrvatskoj politologiji. No, knjiga ima nekoliko strukturnih i sadržajnih nedostataka. Na početku sam spomenuo problematičnu uklopljenost pojedinih poglavlja u širu cjelinu. Nadalje, zamjećuje se različita kvaliteta pojedinih dijelova i poglavlja. Tako su, primjerice, poglavlja o pojmu i povijesti predstavništva, modelima političkoga predstavništva te raspravi o dvama licima političkoga predstavništva sadržajno i stilski kvalitetnija od poglavlja o novijim teorijama političkoga predstavništva, odnosno od priloga o predstavničkim institucijama i demokratskoj tranziciji u Hr-

vatskoj. Pokazuje se da Ravlić iznimno spretno “žonglira” na polju političke teorije i političke filozofije, suvereno analizirajući predstavništvo, što je razumljivo s obzirom na svoje istraživačke i znanstvene interese. No, kad se loptice prebace na polje empirijskog istraživanja, analize podataka, istraživanja izbora i stranaka te demokratske tranzicije, “žongliranje” je manje umješno i svodi se na puko prezentiranje podataka i rezultata istraživanja, bez dublje refleksije i primjene tih rezultata na objašnjenje političkih pojava.

Nadalje, Ravličeva teorijska rasprava o političkom predstavništvu uglavnom je usredotočena na formalne procedure ovlaštenja i odgovornosti unutar nacionalne države, tj. ono što Pitkinova naziva formalističkim predstavništvom. Ali to nije dovoljno da bi se objasnila suvremena narav političke reprezentacije, prvenstveno zbog promijenjenoga međudržavnog i unutardržavnog političkog konteksta. Međunarodni, transnacionalni i “nevladini” akteri imaju sve veću ulogu u formuliranju javnih politika, djelujući kao (formalno neizabrani) predstavnici građana. Nije više poželjno ograničavati razumijevanje političke reprezentacije samo na izabrane predstavnike unutar nacionalne države. Nacionalne su se države restrukturirale nakon ekonomskih kriza sedamdesetih i osamdesetih godina, smanjujući opseg svoga djelovanja u korist međudržavnih i transnacionalnih aktera. Stoga izabrani predstavnici više nisu isključivo odgovorni za formuliranje i implementaciju javnih politika, regulirajući tako živote građana koji su ih ovlastili za takvo odlučivanje. Politički predstavnici utjecajnijih interesnih grupacija više ne djeluju samo u formalnoj političkoj areni nacionalne države. Mnoštvo političkih problema i brojnost (ne)političkih interesa koji ih nastoje riješiti mijenjaju narav formalnoga procesa odlučivanja. Tradicionalni koncept političkoga predstavništva u nacionalnoj državi nedovoljan je za razumijevanje načina na koji se donose odluke. Suvremeni koncept političkoga predstavništva doživlja-

va radikalne promjene, mijenjajući tradicionalnu formalnu strukturu predstavljanja: strukturu onih koji su predstavljeni, onih koji predstavljaju, mijenjaju se interesi, mišljenja i perspektive koji se prenose u procesu predstavljanja te politički kontekst unutar kojega se odvija proces predstavljanja. Ravlić tim suvremenim aspektima i problemima političkoga predstavništva ne pridaje nikakvu pozornost, nego se isključivo usredotočuje na tradicionalne formalne aspekte, što znatno ograničava potencijale knjige.

Dario Nikić Čakar

Recenzija

Milan Podunavac (ur.)

Politička i konstitucionalna integracija duboko podjeljenih društava

Fondacija Heinrich Böll, Beograd, 2008., 199 str.

Zbornik radova *Politička i konstitucionalna integracija duboko podjeljenih društava* nastao je, kako urednik Milan Podunavac spominje u predgovoru, kao rezultat jednogodišnje aktivnosti Alternativne akademske agende (AAA). Njemačka “zelena” zaklada Heinrich Böll financirala je nastanak te istraživačke mreže fakulteta političkih znanosti na prostoru tzv. Zapadnoga Balkana. Politolozi s fakulteta iz Sarajeva, Zagreba, Beograda, Podgorice i Skopja analizirali su “socijalne i političke dinamike regiona i procese konstitucionalne i političke integracije” na konferencijama i okruglim stolovima različite tematike vezane uz prostor bivše Jugoslavije.

Na početku valja istaknuti kako ovu knjigu, unatoč znatnoj financijskoj potpori i jednogodišnjoj istraživačkoj dina-

mici, karakteriziraju iznimno loše tehničke, uredničke i sadržajne značajke. Knjiga je, uz predgovor, podijeljena na dva dijela: (1) političku memoriju i politiku sjećanja te (2) političku integraciju duboko podijeljenih društava. U poglavlje o političkoj memoriji uključena su četiri teksta, dok drugo poglavlje sadržava dvanaest tekstova. S tehničke strane knjiga više izgleda kao jeftini propagandni materijal, a ne kao ozbiljan proizvod znanstveno-istraživačkoga rada. Tekstovi se drastično razlikuju opsegom, sežući od jedne stranice autora teksta Dine Abazovića sa sarajevskoga Fakulteta političkih nauka do osamnaest stranica koje je napisao Milan Podunavac. Neobjašnjivo kratke priloge napisali su Nermina Šaćić sa sarajevskoga fakulteta, Maja Kostić-Mandić s podgoričkoga Pravog fakulteta te Vladimir Pavićević s beogradskoga Fakulteta političkih nauka. Prilozi u zborniku nemaju ujednačenu osnovnu strukturu znanstvenoga rada, a neki su napisani ispod svake razine znanstvenoga diskursa. U knjizi ne postoji ujednačen način citiranja teksta; uradci Šaćira Filandre, Bojana Spaića, Nebojše Vučinića, Maje Kostić-Mandić, Nataše Beširević i Vladimira Pavićevića uopće nemaju popis korištene literature (s obzirom na opseg nekih priloga jasno je zašto se autori nisu koristili literaturom); označivanje bilješki nije vezano za svaki tekst zasebno, nego za cijelu knjigu kao jednu cjelinu (uz određene propuste i nepravilnosti). Od 16 priloga samo ih je 6 strukturirano kao znanstveni rad. Primjerice, u tekstu Tihomira Cipeka o politikama prošlosti HDZ-a sažetak se nalazi na početku rada, dok je u tekstu Milana Podunavca o temeljnom konsenzusu u podijeljenim društvima sažetak (i to na engleskom jeziku!) na kraju priloga. Nadalje, uradci dvojice makedonskih autora objavljeni su dva puta, najprije kao izvorna verzija teksta na makedonskome jeziku, a potom kao prijevod s makedonskoga na srpski jezik.

Urednički propusti Milana Podunavca, dekana beogradskoga Fakulteta političkih nauka, očiti su u nekoliko aspekta.

Podimo od naslova knjige *Politička i konstitucionalna integracija duboko podijeljenih društava*. Povezujući naslov sa sadržajem, moglo bi se zaključiti kako su Hrvatska, Crna Gora, Srbija, BiH i Makedonija duboko podijeljena društva. To je pogrešan zaključak budući da samo bosansko-hercegovačko i makedonsko društvo odgovaraju teorijskom obrascu duboko podijeljenoga društva. U nagrađivanoj knjizi *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* Mirjana Kasapović piše da su pluralna ili podijeljena društva ona koja su ispresijecana dubokim rascjepima što razdvajaju interesno, vrijednosno i identitetno suprotstavljene vjerske, jezične, etničke ili kulturne zajednice. Podijeljeno društvo čine zatvorene zajednice u kojima je članstvo askriptivno i obvezatno, a pojedinac se identificira s pojedinim segmentima, a ne s društvom u cjelini. Podijeljeno društvo dijele duboki vjerski, kulturni, jezični, klasni ili etnički rascjepi koji su ukorijenjeni u povijesti te zemlje. Treba napomenuti da ako postoji izrazita brojčana neravnoteža te golema razlika u veličini segmenata, tada se ne može govoriti o duboko podijeljenom društvu. Unutar hrvatskoga, srbijanskoga i crnogorskoga društva ne postoje takve snažne podjele između segmenata ili zajednica, pa se o njima ne može govoriti kao o podijeljenim društvima. Makedonija jest etnički podijeljeno društvo u kojemu dvije najveće etničke zajednice, većinska makedonska i manjinska albanska, žive u paralelnim kulturnim i društvenim strukturama. Blokofska podjela i marginalizacija albanske manjine doveli su do oružanoga sukoba koji je dokončan Ohridskim sporazumom. Njime se nastojala uvesti konsocijacijska demokracija, iako nisu zadovoljene teorijske pretpostavke za primjenu toga obrasca demokracije: nema ravnoteže moći između više društvenih segmenta, nego asimetrični bipolarizam većinskoga (dominantnog) i manjinskoga (podređenog) segmenta, te ne postoji izvanjska opasnost. Kasapović u spomenutoj knjizi piše da je Bosna i Hercegovina paradigmatičko podijeljeno društvo s trima glavnim vjerskim i etni-

čkim segmentima: muslimansko-bošnjačkim, pravoslavno-srpskim i katoličko-hrvatskim. Možemo zaključiti kako Podunavac kao urednik nije najprikladnije naslovio knjigu zato što sadržaji koji se prezentiraju i tematika koja se obrađuje tek djelomično odgovaraju naslovu. Podunavac pogrešno upotrebljava politološki etabliran i teorijski jasno definiran pojam podijeljenoga društva, ubrajajući u njega čak i ona društva (hrvatsko, srbijansko i crnogorsko) koja se ne mogu tako okarakterizirati. Ukratko, on ne razlikuje pluralistička i pluralna (podijeljena) društva.

Najbolja potvrda za spomenute tvrdnje može se pronaći u Podunavčevu tekstu *Bazični konsenzus u podijeljenim društvima*. U njemu Podunavac opisuje Srbiju kao duboko podijeljeno društvo koje ni pet godina nakon revolucije (točnije, sedam godina) ne može postići temeljni ustavni konsenzus o izgradnji i smjeru razvoja društva i države. Srbija je "oktobarskom revolucijom" zbacila režim Slobodana Miloševića i uspostavila demokratsku, proeuropsku vladu koja nikako ne uspijeva legitimirati jedinstvo političke zajednice, omogućiti izgradnju kolektivnoga identiteta te olakšati građanima (koje autor naziva podanicima) identifikaciju s nacionalnom državom. Slovom Miloševićeva režima, koji Podunavac opisuje kao kombinaciju političke despotije i diktature, razara se političko polje na kojemu nove demokratske političke snage ne uspijevaju "republikanizirati politiku". Postizanje temeljnoga društvenog ugovora i kolektivnoga identiteta onemogućeno je nesposobnošću "republikanizacije" osnivačkoga "kosovskog mita". Kosovski mit imao je krucijalnu ulogu u srbijanskoj povijesti, ali je njegovo rastakanje nakon "oktobarske revolucije" minimaliziralo mobilizacijske i vezivne potencijale koje je imao u prošlosti. Također, postdiktatorsko političko sjećanje razvija kod srbijanskih podanika "ormu dobrovoljnog ropstva" koje dodatno onemogućuje rekonstrukciju političke zajednice. Valja ponoviti kako Podunavac pravi konceptualnu pogrešku

upotrebljavajući pojam podijeljenoga društva za opis političkoga stanja u Srbiji nakon promjena 2000. godine. Srbijansko društvo ne može se etiketirati kao paradigmatičko podijeljeno društvo zato što ne postoje bitna obilježja koja bi ga odredila kao takvo. Srbijansko društvo određuju rascjepi koji su karakteristični za većinu modernih političkih zajednica, ali oni ne dovode do stvaranja, razdvajanja i sukobljivanja segmenata ili zajednica unutar društva (slučajeve kakve pronalazimo u paradigmatičkim podijeljenim društvima 20. stoljeća u Nizozemskoj, Austriji, Švicarskoj, Belgiji, Bosni i Hercegovini i sl.). Mislim da srbijansko društvo ne može postići temeljni ustavni konsenzus zbog sukobljivanja tradicionalističkih i modernističkih vrijednosti, nacionalizma i europeizma, mita o Kosovu i stvarnosti bez Kosova, progresivnih demokrata i nazadnjačkih radikala, autoritarnosti i slobode, "nas i njih". Srbijanskom društvu potrebni su: (1) izgradnja demokratske političke kulture koja, s jedne strane, podrazumijeva razvijanje horizontalnih veza lojalnosti i povjerenja među pripadnicima političke zajednice i, s druge strane, vertikalne veze povjerenja u političke institucije; (2) izgradnja novoga "europskog mita" na kojemu će se temeljiti politička zajednica i koji će biti novo vezivno tkivo srbijanske nacije.

Treća vrsta propusta u ovome zborniku tiče se kvalitete tekstova. Kvaliteta je neujednačena: po mojem sudu, najmanje su kvalitetni tekstovi Dine Abazovića, Šaćira Filandre i Bojana Spaića, a najbolji su uradci Nenada Markovića i Davora Bobana. Uredniku izdanja Milanu Podunavcu može se uputiti kritika što je u zbornik uvrstio neke uratke koji ne zadovoljavaju minimalne kriterije znanstvenoga rada. Objavljeni tekstovi indikativni su i za stanje i domete nacionalnih politoloških zajednica na prostoru bivše Jugoslavije (jasno je da mi tematika zbornika iznimno otežava posao, ali ipak se mogu donijeti određeni zaključci uz nužno uopćivanje). Analizirajući radove, mogu se uočiti i kvalitativne razlike između nacionalnih politologija.

Hrvatska	Srbija	BiH	Crna Gora	Makedonija
Tihomir Cipek: Politika prošlosti HDZ-a. Od 'Evo zore' do 'Hristos se rodi'	Milan Podunavac: Bazični konsenzus u podeljenim društvima	Asim Mujkić: O koristi i šteti historije za male narode	Bojan Spaić: Topička interpretacija referendumskih podjela u Crnoj Gori	Nenad Marković: Ohridski okvirni sporazum – novi društveni ugovor podeljenog društva
Davor Boban: Konsenzus i sila u ustavotvornim procesima: Hrvatska, Poljska, Rusija	Slaviša Orlović: Ustavni konsenzus. Slučaj Srbija	Dino Abazović: Politike poricanja vs. usmene historije	Nebojša Vučinić: Osvrt na tekst nacarta Ustava Crne Gore pripremljen od strane Ustavnog odbora Skupštine RCG od 9. marta 2007.	Dane Taleski: Politički mitovi i stvaranje stavova za socioekonomsku situaciju i etnonacionalni identitet RM
Nataša Beširević: Koja su iskustva i perspektive EU prema regiji Zapadnog Balkana od 1999. do danas?	Vladimir Pavićević: Evropska integracija Srbije u svetlu definisanja statusa Kosova	Šaćir Filandra: Liberalizam i njegovi prijatelji	Maja Kostić-Mandić: Rad na novom ustavu Crne Gore – izazovi i iskustva	
		Nermina Šaćić: Konstitucionalne nedorečenosti kao izvori konfliktnosti u BiH		
		Sead Turčalo: Međunarodna zajednica u BiH: distribucija moći u podijeljenom društvu i nestabilnoj državi		

Hrvatska politička znanost u tom je smislu otišla najdalje, profilirajući se kao samostalna “odmnožena” znanstvena disciplina s jasno izraženim tendencijama razvoja. I letimičan pogled otkriva da se unutar hrvatske političke znanosti razvijaju poddiscipline i pristupi koji su *mainstream* etablirane političke znanosti u svijetu. Tako Tihomir Cipek razvija kulturaloško-historijski pristup fenomenu politike koji se naziva politikom prošlosti (ili politikom sjećanja). Davor Boban se bavi komparativnom analizom ustavotvornih procesa u trima postsocijalističkim državama – Hrvatskoj, Poljskoj i Rusiji. Nataša Beširević iz perspektive europskih studija piše o europskim potencijalima zemalja Zapadnoga Balkana. Političke znanosti u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji zadržavaju interdisciplinarni karakter, ponajprije se vezujući uz pravo i političku filozofiju. U Makedoniji politička znanost još nije institucionalizirana kao samostalna disciplina, nego je vezana za škopski Pravni fakultet. Milan Podunavac je priložio filozofsko-politički osvrt na (ne)moćnosti uspostave temeljnoga konsenzusa unutar srbijanske političke zajednice, dok Slaviša Orlović analizira novi srbijanski ustav sa stajališta ustavnoga prava. Crnogorski politolog Bojan Spajić ispituje ideološku profiliranost crnogorskih političkih stranaka iz diskursa političke filozofije, dok se pravnici Nebojša Vučinić i Maja Kostić-Mandić bave analizom novoga crnogorskog ustava. Nenad Marković, sa stajališta ustavnoga i međunarodnoga prava, propituje dosege Ohridskoga sporazuma kojim je dokončan oružani sukob Makedonaca i Albanaca te ga predlaže kao najbolji način rješavanja kosovskoga problema. Dane Taleski istražuje ulogu dvaju političkih mitova u političkoj i društvenoj stvarnosti makedonskoga društva: mit o Titu kao simbolu bolje (ekonomske) prošlosti i mit o Aleksandru kao simbolu makedonskoga nacionalnog identiteta i jedinstva. Bosansko-hercegovačku političku znanost u ovom zborniku mogu ocijeniti kao najmanje razvijenu i najmanje “znanstvenu” u odnosu prema četi-

rima ostalima. Tekstovi bošnjačkih autora su prekratki, konfuzni, u nekim slučajevima i etnički obojeni, bez potrebnih znanstvenih strogosti te se ne može odrediti iz kojih politoloških perspektiva i pristupa autori nastupaju.

Na žalost, zbornik *Politička i konstitucionalna integracija duboko podjeljenih društava* nije ostvario očekivanja koja je postavio urednik Milan Podunavac, stoga će se pokrenuta suradnja i pozitivna znanstveno-istraživačka energija balkanskih politoloških zajednica morati usmjeriti prema novim zajedničkim inicijativama i interesima.

Dario Nikić Čakar

Recenzija

Goran Batina

Počeci sociologije u Hrvatskoj

Kultura i Društvo, Zagreb, 2006, 112 str.

Goran Batina

Hrvatska sociologija: razvoj i perspektive

HSD, Zagreb, 2008, 160 str.

Djelo Gorana Batine o počecima sociologije u Hrvatskoj kronologija je razvoja sociologije u Hrvatskoj do Drugoga svjetskog rata. Do danas, kao što autor ističe u uvodnom poglavlju, “nije objavljen ni jedan sustavan pregled povijesti društvene misli i sociologije” (9), za razdoblje do Drugoga svjetskog rata. Rad bi, nada se autor, trebao postati temelj za daljnja istraživanja zanemarene povijesti društvene misli u Hrvatskoj. U tom smi-

slu Batina otkriva glavne aktere te društvene okolnosti koje su utjecale na institucionalno formiranje sociologije u Hrvatskoj, kao i razloge potrebe institucionaliziranja sociologije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na našim prostorima. Autor je ovaj svoj uradak podijelio na nekoliko većih cjelina: "O pretečama društvene misli u Hrvatskoj", "Društveni uvjeti", "Institucionaliziranje" i "Kronologija". Posljednjih dvadesetak stranica knjige odnosi se na tekst Jurja pl. Tomića "Počela sociologije".

U poglavlju o pretečama društvene misli u Hrvatskoj Batina slijedi Horvátov pregled razvoja društvene znanosti u Hrvatskoj te ističe nekoliko glavnih aktera: Jurja Križanića, Pavla Rittera Vitezovića, Ruđera Boškovića, grofa Janka Draškovića, Antu Starčevića, Eugena Kvaternika, Ivana Mažuranića i Antuna Radića. Popisu glavnih aktera Batina dodaje i Baltazara Bogišića, utemeljitelja sociologije prava, te prvoga predsjednika novosnovanoga *Međunarodnog instituta za sociologiju* (kasnije *Svjetskog društva za sociologiju*). U inauguracijskom govoru za rektora iz 1899. godine Gjuro Arnold kritički govori o odnosu filozofije, prirodnih znanosti i sociologije, a Batina ističe da je to prvo zabilježeno predavanje u kojem se spominje sociologija. Franko Potočnjak je 1900. pokrenuo "inicijativu za formiranje katedre za sociologiju na pravo- i državoslovnom fakultetu u Zagrebu" (64), a 1906. godine Nikola pl. Tomašić pomogao je osnivanje Katedre za kriminalnu sociologiju na Pravnom fakultetu u Zagrebu, na kojoj je Ernest Miler bio prvi profesor. Nastava na novoosnovanoj katedri odvijala se u dvama smjerovima: sociologija (neobavezan predmet) i kriminalne pomoćne znanosti (obavezan predmet). Postupno je sociologija pretvorena u obavezan, a kriminalne pomoćne znanosti u neobavezan predmet.

Društvene uvjete Batina je podijelio na nekoliko razina. Ponajprije govori o geopolitičkom stanju u Hrvatskoj s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća, potom o kulturnoj pripremi te na kraju o društve-

nim procesima, ideologijama i pokretima na prijelazu stoljeća. Batina tvrdi da je nacionalna svijest krajem 19. stoljeća razvila izraz prema stvaranju nacionalnih ideologija, koje su bile oblikovane prema dominirajućim geopolitičkim odnosima, pa su društvo i znanost postali složeni-jim. U tom kontekstu, smatra Batina, postojeće znanosti nisu mogle odgovoriti na složena društvena pitanja, pa se tražila "nova društvena znanost koja je mogla:

1. poopćiti i sintetizirati društvenu i nacionalnu problematiku;
2. ponuditi nove pristupe i metode istraživanja društvenih pojava" (17). Ta znanost je sociologija.

Već spomenute 1906. godine osnovana je Katedra za kriminalnu sociologiju na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Ljudi koji su uspjeli uvesti sociologiju u akademske institucije su "ideološki i strukturno bili nositelji vlasti i kapitalističkog društveno-ekonomskog ustroja, kao i građanskog poretka u ondašnjoj Hrvatskoj". Batina ih naziva predstavnicima "znanstvenog pozitivizma, prenesenim iz stranih visokih učilišta. U neku ruku", tvrdi dalje on, "oni su reakcija na prodor socijalističkih ideja u Hrvatsku. Smatrali su da je duhovna obnova, moralni popravak društva glavni lijek za rješavanje društvenih problema i kriza. Društvo se može mijenjati jedino nenasilnim putem, revolucije nisu adekvatan odgovor na društvenu krizu" (19).

U cjelini nazvanoj *Institucionaliziranje* Batina tumači povezanosti te skupine s procesima ustrojavanja sociologije početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj. Neke bitne godine u razvoju sociologije već smo prethodno naznačili, no treba spomenuti i 1914. godina kad su "uglavnom pripadnici društvene elite osnovali Sociološko društvo u Zagrebu s idejom za utemeljenje sociološkog muzeja" (30). Prvi je predsjednik bio Adolfo Mihalić. Zbog početka Prvoga svjetskog rata nikada nije osnovan Sociološki muzej. Najvažnija je zadaća sociološkoga društva trebala biti znanstveni rad i rad oko

propagande i popularizacije. Potpredsjednik društva bio je filozof Albert Batina, a prema njemu, kako ističe Batina, Društvo je imalo tri glavne zadaće: “uočiti sve prilike koje čine naš društveni bitak” ..., “upoznati opće društvene zakone, koji određuju dinamiku i statiku društvenih pojava ...” i “temeljem stečenih spoznaja odrediti smjer djelovanja – u obrazovnom, odgojnom i društvenopolitičkom pogledu” (41). Batina daje iscrpan pregled širenja sociologije u druge institucije kao dokaz njezine afirmacije između dvaju svjetskih ratova. U ovom se pregledu može vidjeti kako “razgranatost društvene misli ... nije bila samo izraz prolazne mode” ili trend, “nego je naslonjena na ideologije, proizlazila iz stvarnih potreba društva” (54). To je ujedno i razlog, tvrdi Batina, što se sociologija afirmira i kao znanost i kao profesija, iako u to vrijeme nije postojao studij sociologije u Hrvatskoj. Nakon Drugoga svjetskog rata društvena misao u Hrvatskoj je, kako je Batina naziva, “svojevrсна sociologija u zametku”, koja je bila ukinuta te proglašena ideološkom i buržoaskom. Glavno obilježje razvoja sociologije u Hrvatskoj od kraja 19. do početka 20. stoljeća autor vidi u znanstvenom diskontinuitetu i ideološkom kontinuitetu.

U drugom dijelu ove knjige objavljen je Tomičićev tekst *Počela sociologije*, koji Batina vidi kao rezultat individualnoga nastojanja i poduzetništva mladoga autora koji je odlučio iznijeti svoje znanje o jednoj mladoj znanstvenoj disciplini – sociologiji. Bez obzira na kratkoću teksta, Batina je proglašava prvim knjigom iz opće sociologije pisanom hrvatskim jezikom, domaćega autora, pa joj ta činjenica osigurava trajno mjesto u povijesti sociologije.

Drugo djelo koje ću prikazati je tematski povezano s prethodnim – zbornik radova *Hrvatska sociologija: razvoj i perspektive*. U Zborniku su objavljeni neki od radova održani kao izlaganja na dvama skupovima: *Izazovi Bolonjskoga procesa*, održanom u organizaciji Hrvat-

skoga sociološkog društva u veljači 2006. i okrugloga stola *Hrvatska sociologija – prvih 100 godina* iz studenoga iste godine. Radovi su podijeljeni u četiri poglavlja: *Određenost sociologije u društvenom kontekstu* (Janusz Mucha i Mike F. Keen, Ognjen Čaldarović, Inga Tomić-Koludrović), *Povijesna perspektiva razvoja hrvatske sociologije* (Goran Batina, Slaven Ravlić), *Posebne sociologije* (Denisa Krbec i Jasminka Lažnjak, Zoran Malenica, Dražen Lalić) te *Sociologija kao oruđe interdisciplinarnosti* (Valerija Barada, Marin Perković, Franka Krajnović). Na žalost, nemoguće je ovdje prikazati sve radove objavljene u zborniku pa ću se osvrnuti samo na četiri.

Rad Inge Tomić Koludrović pruža uvid u odnos teorijske sociologije i Bolonjskoga procesa. “Bolonjski proces i susret s njegovim zahtjevima”, ističe autorica, “hrvatsko visoko školstvo općenito i sociologiju ponaosob, dovode u susret s vlastitom neprilagođenošću sustavu u koji zemlja na političkoj razini stupa te potrebom za prilagodbom novim okolnostima” (35). Na pitanje koliko se sociologija prilagodila zahtjevima Bolonjskoga procesa, odgovorit će možda neka druga konferencija. Tomić-Koludrović tvrdi da ponajprije treba “osnažiti područje teorijske sociologije” i “sociologiju otvoriti prema drugim disciplinama”. Zanimljivo je primijetiti da se rad Inge Tomić-Koludrović, iako pisan isključivo s namjerom prikazivanja odnosa sociologije i Bolonjskoga procesa, vrlo lako može primijeniti i na druge društvene znanosti.

Slaven Ravlić piše o povijesti Katedre za sociologiju, njezinu nastavku te prvim predavačima na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Ravlić se pita zašto se sociologija u nas pojavila i afirmirala upravo na Pravnom fakultetu, kako to da su prvi sociolozi bili pravnici, kako to da se sociologija na Pravnom fakultetu održala već 100 godina. Odmah daje i odgovore. On tvrdi, sljedeći Milovana Mitrovića (istraživača predratne sociologije na prostoru nekadašnje Jugoslavije), da je osnivanje i razvoj sociologije “proizašao iz

tradicije pravnih studija, koji su se dugo vremena razvijali kao središta svih društvenih znanosti”, “bio odgovor vladajuće strukture na povezanu društvenu patologiju” i da su “osnivanje i razvoj sociologije proizašli iz potrebe pravnih znanosti i struke da osvijesti društvene uvjete svoga funkcioniranja” (59). Ta tri razloga, ističe Ravlić, u stvari su tri tipa argumentacije: prvi koji se oslanja na činjenicu da je razvoj sociologije usko povezan s pravnom znanostu, drugi koji se oslanja na konzervativno stajalište pravnih fakulteta i treći koji se temelji na specifičnosti povezanosti Pravnoga fakulteta i sociologije.

Rad Denise Krbec i Jasminke Lažnjak prati zastupljenost sociologije kao akademske discipline na hrvatskim visokim učilištima te predstavlja brojne posebne sociologije koje su se formirale u okvirima novih i starih, inoviranih, studijskih programa tijekom dovršenja “transformacije studijskih programa i redefinicije pojedinih akademskih sadržaja na hrvatskim visokim učilištima”, ali izvan *Odsjeka za sociologiju* u akademskoj godini 2005/2006. Autorice tvrde da su “uočene karakteristike koje najkraće možemo opisati sa značenjem ‘institucionalizacije i diverzifikacije discipline u programskom smislu’” (71-72). Neovisno o tome koji se pojedinačni ciljevi navode u okviru nacionalnih politika visokoga obrazovanja, Krbec i Lažnjak ističu jedan zajednički cilj na razini Europe: “visoko obrazovanje u Europi treba postići najviši mogući stupanj konkurentnosti do 2010. godine. To, naravno znači”, zaključuju autorice, “da se visoko obrazovanje uopće i posebno društvene znanosti (i sociologiju unutar područja) stavlja u kontekst nužne adaptacije novonastalim potrebama te da se istodobno visoko obrazovanje mora okrenuti tržišnim, programskim i kriterijima atraktivnosti studija” (78-79). Bilo bi zanimljivo provjeriti do kojega je stupnja konkurentnosti došlo visoko obrazovanje 2010. godine, na razini Europe kao i na razini pojedinih država.

Tekst Valerije Barade odnosi se na civilno društvo kao partnera u Bolonjskom procesu. Barada ističe usmjerenost Bolonje na “proizvodnju znanja” jer joj je “cilj ... povećanje znanstveno-istraživačke i ekonomske kompetitivnosti Europe. Ti se ciljevi, naime, “dostižu kroz svjesnost o potrebi suradnje s organizacijama civilnoga društva i promoviranje vrijednosti za koje se one zalažu kao što su (politička i građanska) participacija, raznolikost, samoorganiziranje i odgovornost” (105). Barada ističe kako “organizacije civilnoga društva karakteriziraju neke odlike koje mogu pridonijeti znanstvenoj i nastavnoj kvaliteti sociologije”. Razmjena odlika, između sveučilišta i civilnoga društva, može se odvijati kroz tri oblika suradnje: s organizacijama koje se izravno bave visokoškolskim sustavom, s organizacijama koje mogu sudjelovati u obrazovnom procesu i s pojedincima iz civilnoga sektora koji posjeduju specifično znanje. Barada zaključuje da se suradnjom kroz ta tri načina sociologiji omogućuje lokalno smještanje i bavljenje aktualnim procesima, jer uz modernizaciju i tržište Bolonja promovira vrijednosti civilne kulture, a suradnja s organizacijama civilnoga društva se pokazuje kroz nastavni i znanstveni interese sociologije.

Ove dvije prikazane knjige, Gorana Batine o počecima sociologije u Hrvatskoj i zbornik radova *Hrvatska sociologija: perspektive i razvoj*, pružaju uvid u razvoj sociologije od polovine 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata i stanje discipline danas, pa u tom smislu predstavljaju vrijedan doprinos društvenoj misli u Hrvatskoj i temelj za neka nova istraživanja. Možda bi ipak trebalo objasniti zašto sociološke knjige prikazujemo u politološkom časopisu. One, naime, prikazuju stanje jedne srodne discipline i njezin povijesni pregled. Batinina knjiga, doduše, nije prva u sociološkoj literaturi, ali je prva koja daje pregled stanja prije Drugoga svjetskog rata. Postoje, kao što sam autor kaže, djela poput hrestomatija, gimnazijskih i sveučilišnih udžbenika i sličnoga, ali ona se uglavnom tiču razdo-

Prikaz

blja nakon Drugoga svjetskog rata. Batin se ograđuje od razrade temeljitoga kritičkog prikaza i teorijske sinteze, jer je namjeravao navesti samo glavne događaje i teorijske smjerove s naglaskom na razdoblje do Prvoga svjetskog rata. Druga ovdje prikazana knjiga jest zbornik radova *Hrvatska sociologija: razvoj i perspektive*, u kojem su objavljeni radovi s dvaju skupova: *Izazovi Bolonjskog procesa* i okrugloga stola *Hrvatska sociologija – prvih 100 godina*. Svrha je zbornika pružanje osnove za daljnje tematske rasprave o stanju discipline. Ima li sličnih pregleda politološke produkcije, odnosno politoloških djela za koja se pretpostavlja da su nastala sa sličnim motivima? Dakako da ima, to su, primjerice, uvodna rasprava u knjigu nastalu povodom četrdesete obljetnice *Fakulteta političkih znanosti Hrvatska politologija 1962-2002* koju su napisali Radule Knežević i Slaven Ravlić o pretečama, razvojnim razdobljima i rezultatima, *Hrvatska politološka tradicija...* Tihomira Cipeka, Anđelka Milardovića i Marinka Šiška, te zbornik radova *Izlazak iz množine? – Stanje hrvatske političke znanosti*, što ga je uredila Mirjana Kasapović. U svakom slučaju, bilo bi dobro organizirati skup povodom postojanja pola stoljeća *Fakulteta političkih znanosti* i objaviti zbornik na temu razvoja, povijesti i stanja discipline te njezinih perspektiva, jer usmenom se predajom neki događaji izgube u mnoštvu i ne ostaju za daljnju raspravu budućim naraštajima.

Ana Pažanin

Giorgio Agamben

Homo sacer: suverena moć i goli život

Multimedijalni institut, Zagreb, 2006., 174 str.

Giorgio Agamben, talijanski filozof, rođen je 1942. u Rimu, a trenutačno je profesor estetike na Sveučilištu u Veroni. Njegova misao obuhvaća kontinentalnu filozofiju, političku teoriju, studije o religiji, umjetnosti i književnosti, a u ovom se djelu posebno bavi biopolitičkim teorijama u suvremenim demokratskim društvima nastavljajući se na radove Waltera Benjamina, Hannah Arendt, Michela Foucaulta te brojnih drugih autora.

Knjiga *Homo sacer: suverena moć i goli život*, u prijevodu Marija Kopačića, sastoji se od "Uvoda", tri dijela pod naslovima: "Logika suverenosti" (četiri poglavlja), "Homo sacer" (šest poglavlja) i "Logor kao biopolitička paradigma moderne" (sedam poglavlja) te "Literature".

Homo sacer kao individuum nalazi se u kontekstu moderne političke krize, a njegovu figuru Agamben ima "nakanu revindiciirati", s obzirom na to da se raskinulo s tradicionalnim koncepcijama koje su nekad označivale suverenost, demokraciju, pravnu državu i društvo.

U uvodu autor objašnjava da državna moć od čovjeka čini specifičan objekt u jednom pravcu, ali se živo biće istodobno s tim pokazuje i kao subjekt političke moći. Implikacija tih kontradiktornih procesa spoznaje se u činjenici da je ulog goli život čovjeka, odnosno "novo biopolitičko tijelo čovječanstva".

Glavni lik ove knjige *homo sacer* ili goli život, kako ga postavlja Agamben, posjeduje dvostruki suverenitet. Suvere-

nitet u "društvu konzumenata" ogleda se u tome da se *homo sacra* ne smije ubiti, ali ga se može žrtvovati. Oslanjajući se na Schmittovo i Benjaminovo poimanje suverenosti te njihova predviđanja iz kojih se može i današnje izvanredno stanje iščitati, tvrdi da je namjera ove knjige posredno se suočiti s problemom "svetosti života". Prema autoru, zadaća metafizike je u moderni bitno izmijenjena i tiče se politizacije gologa života.

Prvi dio knjige "Logika suverenosti" započinje uvođenjem paradoksa suverenosti koji glasi: "Suveren je istodobno izvan i unutar pravnoga poretka" ili "zakon je izvan sebe sama". Strukturu suverenosti čini "iznimka" koja predstavlja odnos izopćenja i napuštenosti te preko razmišljanja Schmitta, Hansa Kelsena i Jean-Luca Nancyja, autor zaključuje da suverenost nije isključivo politički pojam, jer iznimka je upravo izvorna struktura u kojoj se pravo odnosi na život i uključuje ga u sebe.

Prema Schmittu, suverenost se ne formira unutar legalnoga ili ilegalnoga, nego unutar sfere prava, a odluke suverena variraju između činjenica i prava. Referirajući se i na Benjaminovu kritiku sile, citira njegove teze o odnosu konstituirane moći i konstituirajuće moći kao moći koja opravdava i održava silu dokazujući tako paradoks suverenosti. O odnosu mogućnosti i prava, navodi kako je Aristotel na najautentičniji način opisao "prirodu mogućnosti" i tako dao zapadnjačkom filozofiji paradigmu suverenosti, dok je Kantovo bogatstvo u tome što je pustio da forma zakona vrijedi kao prazno načelo. Klasična Grčka nije poznavala načelo svetosti života, niti je imala pojam kojim bi pokrila tu sferu, a izvorište politike zapada je u oprečnosti između života općenito i kvalificiranoga života svojstvenoga ljudima, odnosno *zoe* i *biosa* u Foucaultovoj misli, ali i u odnosu koji autor razjašnjava između Benjaminova "gologa života" i Schmittova "zbijskoga života". Zakon i priroda, prema Agambenu, postaju nerazlučivima kad je posrijedi suvereno nasilje, a suveren je

onaj koji ima mogućnost odlučivanja o njima pa je, prema tome, sveza između nasilja i prava očuvana.

Prvo povezivanje naravi svetosti s ljudskim životom kao takvim autor pronalazi u traktatima rimskoga prava, osobito onih Seksta Pompeja Festa u čijim je djelima *homo sacer* onaj koji je bio žrtva arhaičnoga žrtvovanja. Teoriju "svetoga" Agamben označuje kao ambivalentan proces koji se širio u sva područja humanističkih znanosti europske kulture, a sama teorija ambivalentnosti je objelodanjena Freudovom knjigom *Totemi i tabui*. Svetost života se suvremeno postavlja kao ono suprotstavljeno suverenoj moći te, s obzirom na to, oblikuje temeljna prava ljudskih bića. Autor neizravno iznosi tezu po kojoj spomenuto izvorno znači "podložnost života moći smrti, njegovo nepopravljivo izlaganje u odnosu izopćenja". No, suveren i *homo sacer* djeluju isključujući se iz ljudskoga i božanskoga prava, što ih čini simetričnim figurama koje se nalaze na dvjema krajnjim granicama poretka koje imaju istu strukturu pa je prema tome život svet ako je "uhvaćen u suverenu iznimku", a teorija ambivalentnosti je samo nesporazum našega vremena. Sveti je život trajno političke naravi i povezan je s poljem na kojem se temelji suverena moć.

Hobbesove misli o prirodnom stanju pridobivaju veliko značenje kad se metafora o čovjeku-vuku koji je izopćen iz zajednice primjeni na teoriju o svetom čovjeku. Život svetoga čovjeka kao onoga koji je izopćen nije dio zvjerske prirode, a ta se nečovječnost izuzima od onoga što predstavljaju pravo i grad pa je, dakle, riječ o prijelazu od životinje prema čovjeku, odnosno od isključenja prema uključenju. Tako autor na novim osnovama čita "cjelokupan mit o utemeljenu modernoga grada, od Hobbesa do Rousseua". Zaključni ton autorov odnosi se na aktualnost gologa života *homo sacra* kojega se na da žrtvovati, ali se u nečuvanim dimenzijama može ubijati, a svetost kao bijeg u suvremenoj politici postaje sve nejasnijom dimenzijom dje-

lovanja. Polazeći od tih premisa, treba se zapitati ne nalazi li se, zbog takve neodredivosti, na nekoj virtualnoj razini figura, *homines sacri* zapravo u svima nama.

Posljednje poglavlje knjige Agamben posvećuje kontekstu u kojem se politika pretvorila u biopolitiku, organizacijskim oblicima koji jamče skrb gologa života te navodi autore koji su afirmirali biopolitički proces, odnosno novo političko tijelo Zapada. Rastuću uključenost prirodnoga života čovjeka u mehanizme i kalkulacije moći odredio je Foucault kao *bio-politiku*, ali ono što čini modernu biopolitiku kao politiku velikih totalitarnih država 20. stoljeća razvili su Hannah Arendt i Karl Lowith. Potonji je autor kao temeljnu karakteristiku totalitarnih država naveo "politizaciju života" i tako povezoao demokraciju i totalitarizam. Analizom deklaracija o ljudskim pravima te njihovih metamorfoza u današnjem svijetu zbog kojih su izgubile moć samoregulacije i automatizma, te nove biopolitičke određenosti suverenosti pokušava dati nove definicije onoga što je unutar života i onoga što je izvana novoga svetoga čovjeka. Kriza izvorne fikcije moderne suverenosti ogleda se u prekinutom kontinuitetu između čovjeka i državljanina, što se konkretno vidi u povećanom broju izbjeglica i apatrida na europskoj sceni, kao i normi koje omogućuju denacionalizaciju vlastitih državljana. Temeljna biopolitička struktura moderne ima svoj temelj u odluci o vrijednosti ili nevrijednosti života kao takvoga, a odnosi se na pojedince koji žele oslobođenje pravno normirano u obliku eutanazije. Taj program je provodio Hitler pod krinkom humanitarnoga problema, ali i kao demonstraciju suverene moći da odlučuje o "življenju nedostojnoga života" kao političkoga pojma.

Srodnost nacizma sa staljinizmom autor stavlja u obzore povezanosti totalitarnih fenomena s biopolitikom, jer se život i politika, koji su u svojoj izvornosti odvojeni, postaju u izvanrednom stanju spojeni, ali i izjednačeni. Politika u tom okruženju postaje iznimkom, a sav život

postaje svet. Citirajući Emmanuela Levi-nasa, navodi da se hitlerijanska filozofija osniva na bezuvjetnom preuzimanju povijesne, fizičke i materijalne situacije koja je shvaćena kao nerazdjeljiva kohezija duha i tijela, prirode i kulture te se bit čovjeka sa slobode premješta prema spomenutom vezivanju nekih od istina koje prihvaća suverenost.

Podnaslovom "Logor kao *nomos* modernoga", Agamben teoretizira pravno-političku strukturu u kojoj je došlo do događaja holokausta te logor razumije kao "*nomos* političkoga prostora u kojem i danas živimo". Da bi se razumjela narav logora, treba sagledati konstituirajuću vezu između izvanrednoga stanja i koncentracijskoga logora. Logor je "prostor koji se otvara kad izvanredno stanje postaje počinjati pravilom". U logoru su zakoni posve suspendirani te nema razlikovanja iznimke i pravila, dopuštenoga i nedopuštenoga. On je paradigma političkoga prostora u onome trenutku kad politika postaje biopolitikom, a *homo sacer* se virtualno spaja s državljaninom. Virtualni logor autor smješta, posve konkretno, u suvremenost u obliku svih prostora gdje je suspendiran normalan poredak te u kojem se pitanje o okrutnosti postavlja u okvire civiliziranosti i etičkoga osjećaja policije koja se provizorno postavlja kao suveren. Tako moderni poredak zapada u trajnu krizu.

Parafrizirajući Freuda, Agamben izvršava mislju kako se načelo koji održava modernu biopolitiku mora formulirati na sljedeći način: "Gdje je bio goli život, tamo mora biti Narod", a spomenuto načelo mora vrijediti i u obratnoj formulaciji. Politika koja će se moći obračunati s novim biopolitičkim raskolom Zapada moći će zaustaviti i građanski rat koji razdvaja narode i gradove na Zemlji.

Ivana Milan

Prikaz

Tihomir Cipek, Josip Vrandečić
(ur.)

Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji

Alinea, Zagreb, 2007., 304 str.

Zbornik radova o naciji i nacionalizmu u hrvatskoj povijesnoj tradiciji ukoričeni je prikaz izlaganja sekcije o naciji i nacionalizmu na Drugome kongresu hrvatskih povjesničara, održanom u Puli 2004. godine. Tematski je podijeljen na šest cjelina, podjednako okrenutih općim teorijama o nacionalizmu i nacionalnom, kao i konkretnoj ulozi nacionalne ideje u kontekstu pojedinih regionalnih i općih primjera iz hrvatske povijesti.

Uvodno poglavlje (7-13), što su ga napisala dvojica urednika zbornika, Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, pruža osnovni uvid u motive izdavanje zbornika, daje osnovne smjernice za razumijevanje ideje nacionalizma, upućujući čitatelja u osnovne teorijske spoznaje vezane uz spomenutu problematiku te u konačnici daje osnovni prikaz članaka objavljenih u zborniku, čime postiže svoju svrhu u nakanu da čitateljima pruži osnovni uvid i omogući lakše snalaženje među petnaest objavljenih tekstova.

Prva cjelina naslovljena je *Od etničke zajednice prema naciji* i zamišljena kao uvod u osnovne teorije o naciji, kako na općem planu, tako i na konkretnom hrvatskom slučaju. Prvi tekst spomenute cjeline autora Tihomira Cipeka, nosi naslov *Nacija kao izvor političkog legitimiteta* (17-31). U njemu su prikazani svi teorijski pravci posvećeni nacionalizmu, njihove međusobne razlike, kao i stajališta vodećih teoretičara navedenih pravaca, poput Herdera, Gellnera, Lemberga, Andersona, Renana, Hayesa, Hobsbaw-

ma, Smitha, Meineckea, Seaton-Watsona i dr. Osim prikazanih pravaca, tekst promatra odnos etničke zajednice i nacije te donosi pregled stvaranja nacija i nacionalnih država, s naglaskom na preporodni tip nacionalizma, začetoga na talijanskome primjeru, koji se slijedio u hrvatskom slučaju.

Drugi tekst spomenute cjeline jest rad Nikše Stančića *Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške "nacije" (natio croatica) do hrvatskog "političkog naroda"* (33-56), koji je ponajprije koncentriran na istraživanje razvoja hrvatske nacionalne ideje. U tekstu je uočena razlika između zapadnoga i srednjoeuropskoga modela nacionalizma, istaknute su specifičnosti mađarskoga i hrvatskoga slučaja s osobitim naglaskom na tradiciju hrvatskih municipalnih prava te je u konačnici objašnjen pojam "hrvatskoga političkog naroda" definiranoga još u vrijeme ilirskoga pokreta kojemu bi, po shvaćanju preporodnih teoretičara, podjednako pripadao i hrvatski i srpski narod na području Hrvatske.

Dva prethodna teksta logično su zastupljena u uvodnom dijelu zbornika, s obzirom na presjek općih teorija o naciji i nacionalizmu, kao i s obzirom na stjecanje temeljitoga uvida u hrvatski slučaj koje je moguće iščitati u tim radovima, čime se znatno olakšava razumijevanje ostalih radova.

Druga cjelina *Liberalni nacionalizam* objedinjuje tri teksta posvećena konkretnim primjerima preporodnih gibanja na hrvatskome prostoru.

Autor prvoga teksta *Tajni sporazum Hotela Lambert s Hrvatskom narodnom strankom u svjetlu izvješća Franje Zacha (1848.)* (59-66) jest poljski povjesničar Piotr Żurek. Sam je rad posvećen utjecaju Hotela Lambert, aristokratskoga tabora poljske emigracije, na prvake ilirskoga pokreta, ponajprije u pogledu realizacije ideje navedene grupacije o potrebi okupljanja južnoslavenskih zemalja

oko Srbije i njezine dinastije te akcijama koje su u tu svrhu poduzete.

Drugi rad, autora Konrada Clewinga, *Politizacija kulturalnih razlika i racionalnost jezično-nacionalnog zahtjeva: primjer Dalmacije u revolucionarnoj 1848/49. godini* (67-74) posvećen je pojavi politizacije jezično-kulturalnih razlika u Dalmaciji, u kontekstu revolucionarnih gibanja i odnosa novostvorenih stranačkih grupacija, s naglaskom na odnos talijanskoga i hrvatskoga jezika u javnom i školskom životu Dalmacije.

Treći rad druge cjeline pod naslovom *Svjesno mijenjanje slike Mađara u dijelu hrvatskog tiska kao dio dobro smišljene taktike u politici "novog kursa" prije i nakon Riječke rezolucije* (75-94) autora Dinka Šokčevića iscrpno se bavi prikazom previranja i neslaganja u hrvatskoj političkoj misli početkom 20. stoljeća, i to ponajprije u pogledu odnosa prema Mađarima i, povezano s tim, otporom prema imperijalnoj dvorskoj politici. S obzirom na činjenicu nastanka i razvoja politike "novoga kursa", usmjerene k jedinstvenom otporu Hrvata, Srba i mađarske opozicije spram bečke imperijalne politike, osobita je pozornost posvećena propagandnom radu jednoga od autora navedene politike Frani Supilu i njegovu pisanju u *Novom listu*, čijom objavom niza feljtona posvećenih Lajosu Kossutu i njegovim emigrantskim zapisima, počinje proces pozitivnoga odnosa prema mađarskoj opoziciji u javnom mnijenju Hrvatske, što je bio primjer koji su uskoro počeli slijediti i druga dva utjecajna lista, *Pokret* i *Obzor*.

Treća cjelina posvećena je dalmatinskim temama pod naslovom *Zatvaranje hrvatskog nacionalnog kruga u Dalmaciji*, a sastoji se od triju radova.

Autor prvoga rada je Josip Vrandečić, koji u tekstu *Protiintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama* (97-113) donosi povijesni presjek regionalnih identiteta i naslijeđenih municipalnih prava na hrvatskome prostoru, analizu utjecaja razvoja modernih nacio-

nalnih i liberalnih ideja na procese u promatranom prostoru krajem 18. i početkom 19. stoljeća, uvid u zapise Nikole Tomassea o dalmatinskom identitetu i njezinu potencijalnom odnosu s Hrvatskom, kao i pogled na razvoj pokrajinske svijesti prezentirane u djelovanju splitskoga gradonačelnika Antonia Bajamon-tija te na promjene potaknute rastom trgovine i sve većom ulogom nacionalizma na jadranskom i dalmatinskom prostoru krajem 19. stoljeća u kontekstu posljedica koje su ta kretanja ostavila u dalmatinskome političkom životu.

Drugi rad spomenute cjeline autora Marka Trogrlića *Četiri faze političkog djelovanja Jurja Biankinija* (115-125) donosi iscrpan pregled političkih aktivnosti Jurja Biankinija, jednoga od vodećih političkih ličnosti Dalmacije u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. U radu je problematiziran njegov odnos s Mihovilom Pavlinovićem i Mihom Klaićem, u kontekstu uređivanja *Narodnoga lista*, političko djelovanje na pravaškim temeljima u nekoliko stranaka, odnos prema politici "novoga kursa" te završetak političkoga djelovanja na mjestu predsjednika "Jadranske straže".

Treći rad usmjeren na dalmatinsku problematiku jest rad Aleksandra Jakira *O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata* (127-139). Tekst ponajprije problematizira ideju jugoslavenstva na dalmatinskom prostoru, sa svim posljedicama rasta i razvoja te ideje, kao i nemogućnošću njezina potpunoga ostvarenja u kontekstu već dosegnutoga razvoja hrvatske i srpske nacionalne svijesti, kao i u kontekstu drukčije percepcije spomenute ideje među navedenim narodima, unatoč nezamislivoj brojnosti članstva među organizacijama jugoslavenskoga usmjerenja u pojedinim razdobljima.

Četvrta cjelina zbornika, *Hrvatstvo na istarskom rubu*, sadržava dva teksta posvećena istarskim temama.

Prvi tekst Nevija Šetića *Istarske teme u prepisci Rački – Strossmayer* (143-152) usmjeren je na istraživanje zamjetne za-interesiranosti obojice istaknutih preporoditelja za hrvatsko pitanje u Istri i problematiziranje hrvatskoga političkog djelovanja na spomenutom prostoru.

Drugi tekst Darka Dukovskoga *Istra 20. stoljeća: promjene identiteta-nacionalni sukobi i tolerancija* (153-185) pruža temeljit uvid u kompleksne odnose istarskih Talijana s jedne te Hrvata i Slovenaca s druge strane, promatrane u kontekstu političkih i suverenitetskih promjena, odnosa urbane i ruralne kulture te u konačnici u kontekstu znatnih demografskih promjena uzrokovanih promjenama odnosa moći te prikazom aktualne demografske situacije i multietničkih odnosa na istarskome prostoru.

Peta cjelina, *Nacionalno ispred liberalnog*, zastupljena je s dvama tekstovima koji problematiziraju hrvatsko pitanje u prvoj polovini 20. stoljeća.

Prvi tekst Livije Kardum *Hrvatski nacionalni interesi na Konferenciji mira u Parizu 1919. godine* (189-205) čitatelju pruža temeljit uvid u aktivnosti jugoslavenske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu, kompleksnost njezina sastava, ciljeve koje je zastupala te kompleksnost ostvarenja navedenih ciljeva i, s tim u vezi, međunarodnoga priznanja novostvorene države, kao i kompleksnost budućega funkcioniranja nove države, uočljive već u prijemima među samim članovima delegacije.

Drugi tekst pete cjeline, autorice Branke Boban *Stjepan Radić i Vladko Maček* (207-226) problematizira ideološke sličnosti i razlike dvojice predsjednika HSS-a u kontekstu njihovih karakternih razlika, obiteljskoga nasljeđa i okolnosti u kojima su djelovali.

Zaključna tri rada ujedinjena su pod naslovom *Geografske i organicističke pretpostavke nacionalnog*.

Prvi je rad Karla Kasera *Planinski ljudi, ravničarski ljudi – Prostor i etno-*

grafska reprezentacija (229-244) posvećen analizi razlika poznatih etnografskih studija Jovana Cvijića i Dinka Tomašića o etnografskim karakteristikama ljudi balkanskoga prostora, s osobitim naglaskom što ga autor stavlja na ugled navedenih radova u srpskoj i hrvatskoj znanstvenoj zajednici te na, sukladno s tim, izraženu jugoslavensku usmjerenost Jovana Cvijića, za razliku od kroatocentričnosti Dinka Tomašića.

Drugi rad autora Ive Rendića-Miočevića *Transgeneracijski prijenosi i oblikovanje hrvatskog naroda – Primjer gorско-dalmatinski i kvarnerski* (245-264) posvećen je interdisciplinarnom pristupu na primjeru psihološkoga formiranja hrvatskoga identiteta na spomenutom prostoru tijekom stoljeća i međugeneracijskih prožimanja.

Posljednji rad zbornika, autora Višeslava Aralice *Što je nacija ustaškim intelektualcima?* (265-304) iscrpno problematizira odnos hrvatskih intelektualaca bliskih ideji nastanka NDH, ponajprije Stjepana Ratkovića, Julija Makanca, Filipa Lukasa te Krune Krstića prema ideji nacije i države sa svim aspektima spomenutoga odnosa te odnosom njihovih imaginarija prema europskome njihovom naslijeđu posvećenom spomenutoj temi.

Zbornik je također opremljen i preglednim sažetcima te osnovnim informacijama o svakom od autora, zajedno s pregledom njihovih temeljnih radova.

Objavljivanjem ovoga zbornika popunjava se još jedna praznina u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, napose imamo li na umu činjenicu internacionalnoga sastava autora, kao i činjenicu iscrpne problematizacije i širokom dijapazonu tema, posvećenih hrvatskom slučaju sa znatnim naglaskom na općeeuropske kontekste.

Vrijednost zbornika se osim toga iščitava i u činjenici njegove dvostruke uloge, pri čemu s jedne strane pruža temeljne i podrobne informacije o cijelom nizu tema vezanih uz naciju i nacionalizam čitateljima koji se prvi put susreću s

tom problematikom, a ujedno i širinom tema te raznovrsnošću pristupa pruža osnove za buduća istraživačka promišljanja.

Dragan Markovina

Prikaz

Zdravko Mršić

Globalizacija i gospodarski nacionalizam

Zagreb, 2007., 306 str.

Knjiga *Globalizacija i gospodarski nacionalizam* Zdravka Mršića, prvoga hrvatskog ministra vanjskih poslova i uglednoga poslovnog konzultanta, velik je doprinos u proučavanju aktualnih svjetskih zbivanja te ekonomskih i političkih reakcija na dotična zbivanja. Ipak, fokus autora sužen je na proučavanje rehabilitacije i ponovnoga etabliranja ekonomsko-političke doktrine gospodarskoga nacionalizma koji se sve više može iščitati u izjavama uglednih europskih vođa, poput izjave Nicolasa Sarkozyja o nužnosti postojanja "nacionalnih šampiona". Naime, u toj doktrini autor vidi rješenje za relokalizaciju političkih i ekonomskih aktivnosti u ireverzibilno globalnome svijetu. Stajalište autora prema globalizaciji nije *a priori* negativan, ali je nezadovoljan njezinim tijekom. Za postojeći smjer u kojem se kreću globalna zbivanja autor ponajviše okrivljuje političku ideologiju liberalizma koja se, prema njegovu mišljenju, temelji na pogrešnim pretpostavkama poput Mandevillove *Basne o pčelama*. Mršić time riskira da ga se svrsta u tabor krutih konzervativaca i da ga se denuncira zbog ustrajavanja na zastarjelim ekonomskim, političkim i vjerskim predodžbama. No, autor je određenim postulatima konzer-

vativizma poput naglaska na odgovornosti i obvezama građana priskrbio kvalitetnu argumentaciju, a uspio je i odstraniti negativne konotacije koje se danas u vrijeme sveobuhvatne dominacije liberalizma vežu uz pojam konzervativizam. Njegovo mišljenje umnogome se razilazi sa službenim stavovima i politikom Katoličke crkve, a u segmentu nacionalizma autor ne ustrajava na bilo kakvom obliku etničke nesnošljivosti, nego želi usmjeriti raspravu na prirodnu povezanost naroda ili puka i njegova teritorija i domovine. Autor minuciozno iznosi analizu ključnih globalnih fenomena te se u njihovu promatranju koristi četirima temeljnim žarišnim točkama poput ustroja gospodarskoga sustava, vojno-sigurnosnoga sustava, političkoga sustava i sustava ljudskih vrijednosti. U njegovoj poredbenopovijesnoj analizi u svakome povijesnom momentu dominiraju dva društvena sustava nad ostalom dvojicom. Tako su u prvoj polovini 20. stoljeća dominirali sustav ljudskih vrijednosti i vojno-sigurnosni sustav, dok su u drugoj polovini 20. stoljeća veći utjecaj imali ekonomski i sustav ljudskih vrijednosti. Knjiga je podijeljena u trinaest poglavlja, a posebna je po tome što u analizama globalnih procesa ne izostavlja položaj Republike Hrvatske i njezinu ulogu.

Prvo poglavlje nosi naziv *Globalni svijet A. D. 2000*. Mršić 2000. godinu uzima na simboličkoj razini da bi pokazao kako je ta godina prijelomna točka u kojoj je SAD počeo ispuštati iz ruku ulogu predvodnika slobodnoga i prosperitetnoga svijeta. Do tada je SAD imao nedvojbeno predvodništvo i oči mnogih nakon pada Berlinskoga zida bile su uprte u SAD kao lučonošu slobode. Gubitak ugleda SAD-a rezultat je neoliberalnoga eksperimenta devedesetih godina 20. stoljeća u obliku anarhičnoga globalnog kapitalizma, a samo je dodatno narušen nepromišljenim potezima Bushove administracije. Autor opisuje ključne svjetske institucije i političke fenomene koji su igrali veliku ulogu u tom preokretu. Potencijalni "sukob civilizacija" predvođen radikalnim islamom autor

oštro odbacuje jer eksplozivni naboj islama i kršćanske, odnosno zapadne civilizacije, slabi u kontekstu pomicanja svjetskih gospodarskih tokova na Daleki istok. Poglavlje autor završava problemom nedostatka integrirajućega sustava vrijednosti na globalnoj razini koji bi različitim narodima i pripadnicima različitih vjera omogućio mirnu koegzistenciju. Za tako nešto islam i kršćanstvo u postojećem stadiju imaju premalen potencijal. U drugom poglavlju *Globalizacija u prošlosti* autor u svrhu raščlambe sadašnjega tijeka globalizacije uzima dva povijesna primjera globalizacije. Prvi se od njih odnosi na globalizaciju Mediterana pod utjecajem Feničana i Grka. Paralela između toga svijeta i današnjega odnosi se na nastanak tržišta u kontekstu političkoga vakuuma stvorenoga sahnjenjem velikih teritorijalnih cjelina, a autor izводи analogiju između polisa kao korporacija i transnacionalnih korporacija. Drugi primjer globalizacije odnosi se na pojavu prekoceanskih osvajanja. Nakon zama-ha prekoceanske trgovine sve su veću ulogu zadobivale krunske i "ovlaštene" korporacije koje su težile povećanju moći, ali su ipak formirane nacionalne države bile snažnije u nametanju svoje volje, kao što to pokazuje ukidanje *British East Indian Company* i tretiranje Indije kao krunske kolonije. Treba istaknuti da je, prema mišljenju autora, svaka globalizacija implicirala kulturni imperijalizam njezinih nositelja te se u tome nalaze korijeni velikih problema. Dakle, korporacijska tradicija uvijek se pokušala prometnuti nad nacionalnom tradicijom. *Iz-lazak Zapada* kao treće poglavlje uperen je na proučavanje uvjeta nastanka dviju ključnih odrednica suvremenih globalizacijskih tokova, kapitalizma i liberalizma. Autor ističe kako je od samoga početka liberalizam u sklopu prosvjetiteljskoga projekta imao ulogu legitimiranja industrijskoga kapitalizma i otržištenja svih međuljudskih odnosa. Nabrajaju se pozitivne zasluge kapitalizma poput povećanja produktivnosti rada i zadovoljenja ljudskih potreba, ali se ističe i njegova antisocijalna nastrojenost u uvje-

tima nepostojanja mehanizama za ograničenje njegovih nuspojava.

U četvrtom poglavlju *Užarenje Europe* autor govori o pogubnom utjecaju Francuske revolucije na ishod prosvjetiteljskoga projekta. Naime, napoleonski ratovi posijali su sjeme nacionalizma. U kontekstu postojanja višenacionalnih carstava, industrijske revolucije i demografskih promjena došlo je do velikih građanskih revolucija 1848. godine. Reakcija na liberalizam u obliku sazrijevanja nacionalne svijesti i ujedinjenja Njemačke i Italije nije se mogla zadržati. Unatoč početnom liberalizmu Otta von Bismarcka, u ujedinjenoj Njemačkoj pod njegovim vodstvom došlo je do velikoga zaokreta ka gospodarskom nacionalizmu koji je sa sobom nosio sve vrline i mane. Velika količina nacionalne energije postupno se oslobađala da bi kulminirala u Prvome svjetskom ratu za koji autor misli da je bio sinteza namjernih britanskih provokacija i njemačke agresivne vanjske politike. Mršić poglavlje zaključuje tezom da je nesputani liberalizam tjerao ljude na jedan od dvaju načina zaštite: zavlacenje u klasu ili zatvaranje u naciju. Reakciju nije trebalo dugo čekati jer je ubrzo u brojnim zemljama totalitarizam postao odgovor na nesputani kapitalizam. *Revolucije i ratovi* kao peto poglavlje razrađuje teze iz prethodnoga poglavlja. Nacionalne i klasne revolucije kao odgovor na negativne posljedice liberalnoga kapitalizma nosile su imena vodećih državnika prve polovine 20. stoljeća poput Hitlera, Mussolinija, Staljina, Franca, Roosvelta, Mao Ce Tunga i Ghandija. Gotovo sve navedene revolucije izuzev Ghandijeve i Roosveltove imale su krvavi epilog i neslan svršetak. Ghandiju se mora pripisati velika zasluga za osamostaljenje Indije, a još više za način na koji je to ostvario. Roosveltova revolucija odnosila se na spašavanje samoga kapitalizma iz njegove najveće povijesne krize i u tome mu autor priznaje zasluge. No, autor ističe kako je diskutabilan naum predsjednika Roosvelta o gospodarskoj kolonizaciji svijeta nakon Drugoga svjetskog rata. Ističe se da je taj zaokret u

američkoj politici isti britanskom zaokretu od merkantilizma k liberalizmu ukidanjem *Žitnih zakona*. Naime, autor ističe da je ideja svakoga aspiranta na mjesto hegmona bila stvaranje moćne pozicije te njezino naknadno kapitaliziranje pod krinkom načela komparativne prednosti u dugome razdoblju mira. Šesto poglavlje *Raskoljeni svijet i ujedinjena Europa* bavi se svjetskom i europskom poviješću nakon Drugoga svjetskog rata. Izlazak SAD-a kao najjače svjetske sile iz razornoga rata i njegovo vodstvo slobodnoga svijeta, komunistička prijetnja s istoka te valovi dekolonizacije služili su kao kulisa jedinstvenom i povijesnom projektu europskog ujedinjenja. Autor sugerira da je spas europskih zemalja od velikoga zla komunizma postignut primjenom neokorporatističkih praksi koje su se bitno razlikovale od korporatizma fašističkih zemalja te da u takvom pristupu treba tražiti izlazak EU-a i njezinih zemalja iz sadašnje ekonomske krize u koju je upala nakon *Prve naftne krize*. Mršić smatra da je podjela na rad i kapital umjetna podjela koju je stvorio liberalizam, a još više produbio komunistički pokret, te neokorporatizam ima ulogu njihova pomirenja.

Gubitak industrijske baze zapadnih zemalja i deregulacija financijskih tržišta tema su sedmoga poglavlja *Digitalni imperijalizam*. Autor ističe da su se nade o dobrobitima i prednostima financijske regulacije izjalovile i donijele malo uspjeha njihovim protagonistima. Učestale financijske krize samo su jedan od notornih simptoma te politike, a one se paradigmatki objašnjavaju na primjeru periodičnih kriza na tržištu nekretnina. Šire političke posljedice tih previranja obrađuju se u osmom poglavlju *Izlazak Azije i zalazak Zapada*. Mršić s pomoću ekonomskih pokazatelja ističe moć azijskih zemalja. Ukupna trgovina između Japana, J. Koreje i Kine u 2004. premašivala je 2 trilijuna dolara. Ističe kako se danas mora govoriti o Aziji, a ne više u pojedinim zemljama u njoj. Poticaj uskladenom kolektivnom djelovanju dao je kineski prijedlog zemljama članicama

ASEAN-a koje će do 2010. ukinuti carine u međusobnoj razmjeni. Kina kao vodeća azijska sila tihom diplomacijom stječe sve više uporišta diljem svijeta. Autor ključ uspjeha vidi u "azijskim vrijednostima" koje postuliraju odricanje individuumu u svrhu zajedničkoga dobra i marljivom radu nasuprot moralnoj dekadenciji Zapada. Deveto poglavlje *Državno nasilje na globalizaciji* usmjereno je na raskrinkavanje neokonzervativizma kao arhetipskoga primjera sposobnosti liberalizma u prikrivanju svoga pravog lica. Izvor "desničarskoga fundamentalizma" pronalazi u doseljeničkoj kulturi puritanaca koji su bili liberalni kao kolektiv prema van, što se očitovalo u *manifestu destinju*, dok su prema unutra svojim članovima nametali ograničenja. Prisilan konzervativizam u osobnom životu, odnosno zatucano kršćanstvo, bio je u funkciji slobode kolektiva. Tijekom stoljeća i pol iznimnoga američkog napretka SAD-u je odgovarao poslovni i financijski liberalizam, ali stegu i lažni moral *moralne većine* mnogi su sve teže podnosili i došlo je do bujanja liberalne misli za vrijeme Vijetnamskoga rata. Ronald Reagan predstavlja pokušaj ponovnoga naglasaka društvenoga konzervativizma uz poslovni i financijski liberalizam kao ključ američke hegemonije. Upravo u tome načinu razmišljanja krije se aktualna američka agresivna vanjska politika i slom unilateralizma SAD-a. Globalnost i hegemonija danas su u opreci. Promišljanja o ekološkim temama zaokupile su autora u desetom poglavlju *Osveta zemlje*. Uz nabranje prijetnji vezanih uz klimatske promjene autor ističe kako se povećanje društvene odgovornosti može postići samo dominacijom teritorija nad tržištem.

Spomenuta je teza tema jedanaestoga poglavlja *Gospodarski nacionalizam* u kojem autor povlači analogiju između ugroze koju su predstavljale transnacionalne vjerske zajednice u 16. stoljeću i one koju danas čine transnacionalne korporacije po stabilnost i dobrobit teritorijalnih političkih jedinica. Autor ističe potrebu suvremene verzije Westfalskoga

ugovora između suverenih država. Gospodarski nacionalizam koji podrazumijeva autor ne odnosi se na nacionalizam u međuratnom razdoblju 20. stoljeća, nego na zdrav oblik međusobne suradnje različitih naroda u kojem će svi narodi moći ravnopravno artikulirati svoje interese. *Mali narodi u globalnom svijetu* poglavlje je koje se odnosi na položaj Republike Hrvatske u globaliziranome svijetu. Poglavlje sadržava vrlo zanimljive prijedloge poput reforme izbornoga zakonodavstva i prelaska na većinski izborni sustav kao sredstva okončanja agonije hrvatske političke scene. Najveći je naglasak stavljen na nužnost kreiranja nacionalne strategije razvoja koja bi omogućila jače pozicioniranje Republike Hrvatske u međunarodnom kontekstu. Autor pozdravlja inozemna strana ulaganja, ali ističe zabluđu njihova privlačenja ako se ona ne mogu uklopiti u razvojnu matricu Republike Hrvatske. U završnom trinaestom poglavlju pod nazivom *Kršćanstvo u globalnom svijetu* autor ističe krizu sustava vrijednosti koji ima ulogu pružanja uporišta ljudima u uvjetima velike neizvjesnosti. Kršćanstvo se etabliralo upravo u trenutku kad je Rimskom carstvu prijetilo urušavanje. Ono je pomoglo održanju civilizacijskoga kontinuiteta nakon velike seobe naroda. No, dogmatsko kršćanstvo koje se kasnije razvilo više odmaže Crkvi u njezinoj misiji humaniziranja današnje globalizacije. Mršić ističe pogrešku utemeljenja religija na mitovima oslobođenih suvisloga značenja te nužnost stvarnoga utemeljenja svih religija na prakticiranju vrijednosti života. Do tada će ekumenizam ostati pokušaj obmane vjernika, oslobođen svakoga značenja.

Prema autoru, gospodarski je nacionalizam izlaz iz trenutačne zbrke i znači uspostavu ravnoteže između tržišta i teritorija te bi on trebao počivati na izravnoj demokraciji. Knjiga *Globalizacija i gospodarski nacionalizam* predstavlja vrlo zanimljiv kolaž eseja koji su dobro uklopljeni u korpus knjige. Najveća zamjerka autoru odnosi se na nedostatak izvora koji bi čitatelja još više uputili u određene aspekte problema. Čitatelj se ne

mora nužno suglasiti sa svim autorovim stavovima, ali glavne ideje koje Zdravko Mršić iznosi u svojoj knjizi svakako zaslužuju pozornost. Knjiga zaslužuje pohvalu jer da se pojavila u vrijeme nedostatka literature na hrvatskom jeziku koja bi se bavila procesom globalizacije. U autorovu pokušaju elaboracije osnovne teze nedostaje primjena određenih mjernih instrumenata i znanstvenih metoda, ali je knjiga ispunjena altruizmom i ljudskim dostojanstvom što je bitan preduvjet za hvatanje u koštac s izazovima koji nam predstoje.

Kristijan Kotarski

Prikaz

Nada Švob-Đokić, Jaka Primorac,
Krešimir Jurlin

Kultura zaborava – industrializacija kulturnih djelatnosti

Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko
sociološko društvo, Zagreb, 2008.,
189 str.

“Kulturna ekonomija reflektira ključna obilježja dominantnog ekonomskog sustava (danas globalnoga neoliberalnog kapitalizma), nastaje i razvija se u suvremenom umreženom društvu i potvrđuje da su kulturne vrijednosti i kulturna kreativnost shvaćeni kao proizvodni resurs. Sve to pokazuje da su donedavno autentične i ekskluzivne kulturne i umjetničke vrijednosti uglavnom postale roba.” (46) Prethodni citat dobro pokazuje čime se knjiga *Kultura zaborava – Industrializacija kulturnih vrijednosti* bavi. Ova je knjiga djelo troje autora – Nade Švob-Đokić, Jake Primorac i Krešimira Jurlina, koji surađuju unutar Instituta za međuna-

rodne odnose u Zagrebu – a u izdanju Naklade Jesenski Turk. Knjiga je predmet višegodišnjega interesa ostvaren kroz projekte “Kreativne i industrije znanja u tranzicijskim zemljama” i “Globalni utjecaji i lokalne kulturne promjene”. U knjizi se razmatraju promjene pojma kulture koje su se zbile krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća, a njezina je glavna teza da se u današnjoj kulturnoj djelatnosti proizvode hitovi, koji se jednakom brzinom kojom nastaju i zaboravljaju, a publika je spremna odmah konzumirati novi proizvod, što joj nove generičke tehnologije i omogućuju.

Švob-Đokić u prvom poglavlju “Kontekst kulturne globalizacije” na 68 stranica obrazlaže utjecaj globalizacije i industrijalizacije na kulturu. Kultura zaborava u kojoj danas živimo sastoji se u sve većoj produkciji kulturnih sadržaja i njihovoj sve bržoj konzumaciji, a onda brзом zaboravu tih istih sadržaja i gotovo trenutačnoj spremnosti za konzumaciju novih.

Naime, u suvremenom svijetu dolazi do ekonomizacije kulture u kojoj kulturna kreativnost postaje običnim procesom proizvodnje, a kultura jeftinom i lako dostupnom robom. Današnji je kulturni razvoj uvjetovan brzom izmjenom globalnoga i lokalnoga, u čijoj se dinamici gube određene specifičnosti, a nastaju posve novi hibridni oblici. Formiraju se brandovi kao što su “andska glazba” i “balkanska glazba” koji ostaju neprepoznatima od strane lokalnoga stanovništva koje je svjesno svojih regionalnih razlika, ali ih zato globalna publika prihvaća kao prepoznatljive proizvode. Konzumenti kulturnih sadržaja danas su ograničeni samo vremenski, tj. nemoguće je konzumirati sve postojeće sadržaje. Sve zemlje danas doživljavaju kulturnu tranziciju koju obilježavaju: dehijerhizacija kultura, ekspanzija multikulturalnosti i interkulturalizma, usklađivanje globalnih trendova liberalnoga kapitalizma, stvaranje “integriranih kulturnih zona” vezanih uz ekonomsku integracije (EU, ASEAN, NAFTA...), redefiniranje kulturnih identiteta,

deteritorijalizacija kultura, hibridizacija kultura, nove tehnologije u kulturnim djelatnostima, sve otvorenija kulturna komunikacija, plasiranje kulturnih proizvoda na tržište, kulturna industrijalizacija. Autorica smatra da bivše socijalističke zemlje prolaze još specifičnije i naglašenije promjene. Te se promjene najčešće odvijaju u dvjema fazama. Prvu, koja je u većini zemalja sad već završena, karakterizira opća liberalizacija, parcijalna privatizacija infrastrukture kulturnih djelatnosti i orijentacija na tržište, a najvažnija promjena svakako je reinterpretacija kulturnih identiteta. Autorica priznaje da unatoč snažnom prodiru novih tehnologija kako u kulturu, tako i u znanost (čija se snažna povezanost naglašava u knjizi), koje pospješuju njihovu produkciju, te promjene ipak ostaju ponajviše u sferi ideja, nematerijalnih vrijednosti i kreativnosti. Pod utjecajem Becka (novi kozmopolitizam) i istraživačima Anheiera i Isara (2007.), autorica zaključuje da postupno nastaje nova kultura koju već danas možemo nazvati “svjetskom”.

Nakon što je obradila temu konteksta kulturne industrijalizacije, u novom poglavlju “Što su kulturne/kreativne industrije?” autorica kratko iznosi značenjske i terminološke prijemopore o pojmu kulturnih industrija, budući da ne postoji jedna standardizirana i prihvaćena definicija. Nakon toga daje konceptualne uvide u njih, pa imamo romantični pristup, kritičku teoriju, pristup kulturne ekonomije i sociopolitički pristup. Romantični pristup suprotstavlja kulturno stvaralaštvo kulturnom propadanju, pa bi tako društvom trebala dominirati umjetnička elita, a ne bi se smjela dopustiti komercijalizacija kulturnih djelatnosti. Glavni su predstavnici ovoga pristupa Coleridge i Arnold. Kritička teorija tvrdi da se kultura industrijalizira kroz kontrolirani proces uniformiranja i predvidivosti kulturne proizvodnje, što podsjeća na fordistički tip proizvodnje. Glavni predstavnici ovoga pristupa Adorno i Horkheimer smislili su i termin kulturna industrija. Pristup kulturne ekonomije vidi kulturu

kao vodeću proizvodnju kasnoga kapitalizma. Sociopolitički pristup smatra kulturu instrumentom obnove zajednice. Ovaj se pristup koncentrira na lokalne zajednice, a kulturu doživljava kao ekonomsku djelatnost kojom se restrukturira i regenerira zajednica i koja omogućuje snažniji razvoj drugih djelatnosti, kao što je, primjerice, turizam. Švob-Đokićeva zaključuje da su kulturne/kreativne industrije osnovica koja gotovo sva suvremena društva uvodi u ono što nazivamo društvom znanja, a kao preduvjete njihova razvoja navodi "3T" – tehnologiju, talent i toleranciju.

Drugo poglavlje "Razvoj kulturnih/kreativnih djelatnosti u Hrvatskoj – perspektiva kulturnih djelatnika" u autorstvu Jake Primorac, na točno se 50 stranica bavi problemima s kojima se kulturni djelatnici, kao ključni akteri kulturnih industrija, susreću. Primorčeva je intervjuirala djelatnike iz izdavaštva, filmske industrije, glazbene industrije, oglašivanja, dizajna i arhitekture. Također Jaka Primorac je u svoje istraživanje uključila i djelatnike iz područja vizualnih industrija i fotografije, zato što, kako navodi autorica, oni vrlo često rade i u nekima od prethodno navedenih sektora kulturnih/kreativnih djelatnosti. U fokusu njezina istraživanja bili su ponajprije djelatnici iz privatnoga sektora, ali i slobodni umjetnici. Glavni su problemi s kojima se suočavaju kulturni djelatnici iz cijele jugoistočne Europe mala tržišta, proizvodnja u malim serijama, utjecaj međunarodnih kulturnih industrija i problemi distribucije proizvoda. Kao rješenje za problem malih tržišta autorica navodi koprodukciju, koju možemo već sada primijetiti u televizijskim serijama, koje angažiraju glumce iz susjednih zemalja kako bi svoje proizvode učinile primamljivima i tim tržištima. Kako bi naglasila težak položaj kulturnih djelatnika u Hrvatskoj, Jaka Primorac tekst o svakom pojedinom sektoru počinje "zlogukim" citatom pripadnika tog sektora, primjerice "...sustav koji je došao do kraja svoga volumena..." (filmski producent iz Zagreba) (83.), "Dakle, došlo je do potpunog sloma, ne

isplati se više ulagati u snimanje..." (glazbeni producent iz Splita) (87.), "Hrvatska gubi na prepoznatljivosti..." (dizajner iz Zagreba) (89.) itd. Problemi s kojima se suočavaju djelatnici jesu: dugotrajna zastarjelost legislative, pa se tako na Zakon o filmu čekalo desetljećima, centralizacija infrastrukture i svih relevantnih događanja u Zagrebu. Potom, Jaka Primorac navodi problem očuvanja intelektualnoga vlasništva u digitalnom dobu, što je vjerojatno najveći problem za sve kulturne djelatnike danas u svijetu. Ali ističe da u bivšim socijalističkim zemljama kao dodatan problem postoji još uvijek snažan utjecaj države na tržište kulturnim proizvodima. Autorica se zalaže za reformistički pristup razvoju kulturnih industrija koji kombinacijom dobrih karakteristika "novog i starog sistema" traži osnaživanje kulturnoga sektora kroz legislativu, provedbu zakona, poštovanje autorskih prava, te reorganizaciju instrumenata za potporu sektora kreativnih industrija. Nasuprot ovomu pristupu Primorčeva izdvaja još i komercijalni koji vidi državu isključivo kao regulatora zakonodavstva i globalistički pristup koji se ne želi ograničiti na isključivo hrvatsko tržište.

Na posljeticu, treba napomenuti da ovi intervjui nisu prikupljeni isključivo za potrebe ove knjige, nego za potrebe istraživanja položaja kulturnih djelatnika u kreativnim industrijama jugoistočne Europe, za koje je autorica dobila *Nagradu za istraživanje kulturnih politika* 2005. godine.

U trećem i najmanjem (dvadeset i osam stranica s prilogom) prilogu knjizi "Kreativne djelatnosti – statistička analiza", autor Krešimir Jurlin naglašava problem da kulturne djelatnosti u postojećim međunarodnim klasifikacijama nisu homogena skupina, nego se svrstavaju i u druge djelatnosti poput informatičkoga sektora. Kako navodi na početku u odluci o tome koje djelatnosti uključiti, autor se vodio sljedećim kriterijima: da produkt svoju vrijednost dobiva kroz kreativan rad, da postoje specifični kori-

snici, tj. da nije riječ o “konfekcijskom proizvodu” i da je posrijedi uglavnom tržišna djelatnost, te da po pravilu nisu financirani javnim izvorima. Slijede neke od posebnih tema unutar kulturnih djelatnosti koje autor tablično prikazuje: udio u broju zaposlenih, razina plaća, potrošnja kućanstava za rekreaciju i kulturu itd. Podatci o ovoj vrsti djelatnosti u Hrvatskoj se sustavnije prikupljaju tek poslije 2000. godine pa autor naglašava da je time znatno ograničen. Ishod njegove analize čak je naglašen boldom – kulturne djelatnosti pridonose ukupnom gospodarstvu Hrvatske u rasponu od 7,4% do 9%.

U zaključku Švob-Đokić ističe da kultura zaborava ipak nema samo negativne konotacije, nego da je to kultura koja omogućuje opću dostupnost kulturnih sadržaja, “beskrajne” mogućnosti izbora i individualizirane kreativnosti u izboru.

Švob-Đokić nastoji sagledati kulturnu industrijalizaciju kao globalni fenomen, a Jaka Primorac i Krešimir Jurlin kao lokalnu praksu u Hrvatskoj. I dok je Primorčevoj to uspjelo, Krešimir Jurlin prikazuje tablice s podacima koje je prikupio Državni zavod za statistiku, ali ne nudi neku novu i zanimljivu interpretaciju tih podataka. Usto, sam kriterij koji navodi kao drugi pri izboru promatranih djelatnosti (da nije riječ o “konfekcijskom proizvodu”), u suprotnosti je s temeljnom tezom knjige koja inzistira upravo na tome da kulturni proizvodi postaju konfekcijskim/industrijskim i lako potrošnom robom. “Neto” težina knjige znatno je manja od njezina “bruto” opsega. Naime uz široke margine, mnoštvo tablica i priloga unutar samih tekstova, u priloge koji se nalaze na kraju knjige autori su osim pojmovnika smjestili i bibliografiju, korištene internetske stranice, korištene propise, kratice, bilješke o autorima i kazalo. A osobito iznenađuje da se neki pojmovi pojavljuju samo u pojmovniku, a uopće ih nema unutar samoga teksta, primjerice “kreativni grad” (156), članak 151. (128), ekonomija iskustva

(153), Kultura 2000. i Kultura 2007. (156), MEDIA (160), Sporazum u Maastrichtu (162), UNESCO-ova konvencija (163).

Unatoč spomenutim nedostacima, knjiga je doprinos zanemarenom polju kulturnih istraživanja “ionako fragilnih humanističkih i društvenih znanosti u nas” (7) i preporučamo je studentima društvenoga usmjerenja, djelatnicima u kulturi te svima onima koji su spremni uhvatiti se u koštac s problemima koje ona otvara.

Andreja Antolić

Prikaz

Julian Nida-Rümelin

O ljudskoj slobodi

Naklada BREZA, Zagreb 2007.

S ciljem da definira i odredi ulogu slobode u ljudskom životu Julian Nida-Rümelin je promatra u međuovisnosti s odlukama, odgovornošću i ljudskim dostojanstvom. Odnos filozofije i znanosti, humanizma i naturalizma, djelovanja i volje; čovjekova aficiranost razlozima i njegova racionalanost, teme su koje autor povezuje u kompleksnu cjelinu u čijem je središtu sloboda. Kreće od pojave novoga realizma proširenoga na područje etike i cjelokupne filozofije koji pojačava realističke pozicije u analitičkoj filozofiji. Kritika dotadašnje tradicije temeljila se na težnjama da se filozofija i znanost stave u produktivan odnos. Autor taj odnos ocjenjuje, argumentira i nadograđuje novim tezama stvarajući logičan slijed međusobno povezanih tvrdnji usmjerenih prema određenju ljudske slobode.

Kad je riječ o slobodi i životnom svijetu, nužno je krenuti od onoga što obilježava naš životni svijet, odnosno nas, a

to su osjeti i stavovi koje autor naziva transcendentalnim argumentom. Dakako da je transcendentalni argument nevrjeđeci u slučaju djece ili duševnih bolesnika koje ne možemo smatrati odgovornima za vlastito djelovanje, jednostavno zato što u njihovu slučaju ne možemo apelirati na dobre razloge, nego umjesto toga odabiremo opravdanje djelovanja na temelju kauzalnoga utjecaja, primjerice, zastrašivanje i reakcija. Uz iznimku tih slučajeva, stavovi i osjeti koji određuju naš svijet bili bi neadekvatni, odnosno psihološki nemogući, kad naše djelovanje ne bi bilo slobodno. Na temelju toga se već naslućuje značenje razloga djelovanja ili, kako to autor postavlja, "upravljaju li ponašanjem neke osobe razlozi u koje drugi mogu steći uvid ili ne" (29). Pod razlozima se pretpostavlja racionalnost uz određenu mjeru objektivnosti. Kad bismo prihvatili da na sebe i druge gledamo kao na bića kojima upravljaju isključivo razlozi te odustali od moralnih stavova i čuvstava, morali bismo za posljedicu imati usamljivanje pojedinaca, jer se to drukčije ne može ostvariti. Dakle, naturalistički opis i objašnjenje ljudskoga djelovanja ne mogu se uskladiti s našom životno-svjetskom moralnošću. Iz dosad rečenoga proizlazi da sloboda kao transcendentalni uvjet počiva na naturalističkoj pododređenosti razloga našega djelovanja, odnosno naše djelovanje i prosuđivanje nije posve određeno razlozima. Zato autor uvodi podjelu na naturalizam i humanizam koji je zapravo ne-naturalizam jer razlozima pripisuje središnju ulogu. Humanizam potom dijeli na teorijski i etički. Teorijski nije empirijski provjerljiva hipoteza, prožima cijeli moralni sustav pojmova, te drži da su ljudi sposobni razmatrati, odmjeriti i djelovati prema razlozima usmjerenoj odluci, ali je normativno neutralan. Etički se razlikuje u tome što je normativno ispunjen ispravnošću djelovanja.

"Sloboda, racionalnost i odgovornost razlozima su međusobno tijesno povezani" (37), a tu povezanost omogućuje sposobnost odvagivanja razloga. Proces odvagivanja nije isključivo introspektivan,

jer se neki razlozi koji se odnose na druge osobe također odvaguju. Ako se proces odvija u smjeru odluke o djelovanju, riječ je o praktičnim razlozima, a ako je usmjeren na uvjerenje, teorijskim razlozima. Ako osoba racionalno odlučuje, vodit će ju dobri praktični razlozi ovisni o teorijskim, a odvagivat će i jedne i druge. Njihova međusobna ovisnost proistječe iz subjektivne poželjnosti nekoga djelovanja i subjektivne vjerojatnosti (očekivanja). S obzirom na to da težimo dosljednosti, uz pretpostavku racionalnosti, razlozi veće težine istisnut će razloge manje težine, a proces odluke, odnosno ishod odvagivanja, vođen je logikom. Na stanje našega mozga utječe i znanje, kao što odvagivanje razloga utječe na naše motivirajuće namjere. Ta ovisnost povlači granicu predvidljivosti našega djelovanja. Iako bi se moglo pomisliti da bi i promatrač mogao zaključiti kako ćemo se ponašati, ključni odmak od osobe koja djeluje uvid je u introspekciju koji postavlja granicu. Sloboda još uvijek ima najveću, odnosno presudnu, ulogu u razumijevanju našega djelovanja i izbora djelovanja. Zato Nida-Rümelin naglašuje razliku slobode djelovanja (volicije prvoga reda, moguće i kod razvijenijega sisavca) i slobode volje (volicije drugoga reda, samo kod čovjeka). Volicije, odnosno želje drugoga reda, usmjerene su na volicije prvoga reda, a niz stupnjevanih volicija uvijek završava nekim djelovanjem. Čovjeka zapravo odlikuje sposobnost odvagivanja razloga koje proizvode želje drugoga reda. Riječ je o razmišljanju o poželjnosti vlastitih želja. Biće koje ne može odvagivati različite opcije djelovanja nije racionalno, jer je ono neraskidivo povezano s vrednovanjem koje pretpostavlja sposobnost "refleksivnoga držanja", odnosno "samorefleksivnoga držanja". Dakle, upravo se naglašava racionalnost osobe koja je u stanju distancirati svoja nagnuća ili interese putem vrednovanja koja u procesu odvagivanja relativira i na kraju odabire.

Predvidljivost i granice djelovanja propituju alternativne mogućnosti, a ishodište odgovora je u, već spomenutoj,

naturalističkoj pododređenosti. Ona se pojavljuje ako nije moguće deduktivno iz prethodećega stanja izvesti neki događaj ili činjenicu, dakle, izražava se u mogućnosti popratnih stanja. Alternativne mogućnosti su u relativnom odnosu prema naturalističkom opisu događaja ili činjenica. No, autor zanimljivo primjećuje kako alternativa nije bitna kad je posrijedi odgovornost koja počiva na slobodi. Tako razlikuje primarnu odgovornost, koja proizlazi iz realizacije neke odluke, i sekundarnu odgovornost, koja nastaje kao posljedica nekoga djelovanja te počiva na primarnoj odgovornosti. Autor vlastitu tvrdnju potkrepljuje primjerom. Postavlja sljedeću situaciju: čovjek sjedi u sobi i priprema predavanje. Sa svoga prozora ugleda dječaka koji je pao i ostao sjediti na tlu. To sugerira da se dovoljno ozlijedio i da mu treba pomoć. No, on odlučuje pripremiti predavanje do kraja i ne odlazi u dvorište. Kasnije mu sustanarka predbacuje takvo ponašanje i jasno je da je u moralnom smislu odgovoran, no okolnosti se mijenjaju kad se dozna da su vrata dvorišta bila zaključana i da ne bi mogao pomoći dječaku, čak i da je pokušao. Moralna je odgovornost još uvijek u odluci da ostane kod kuće, ali za posljedicu dječakova stanja koje se zbog sporijega dolaska u hitnu pogoršalo, ne može se nazvati odgovornim. Dakle, primarna odgovornost odnosi se na dotičnu odluku, ali ne tiču je se konzekvencije i rezultati, a sekundarna se odnosi na posljedice i rezultate. Iako je alternativna mogućnost imala konstitutivno značenje za donošenje odluke (mogao je odlučiti pomoći, a spriječila bi ga zaključana vrata, što nije bitno, jer je odluku donio na temelju pretpostavke da nisu zaključana) pitanje je možemo li ga smatrati odgovornim za bilo što osim za pogrešnu primarnu odluku i to samo u moralnome smislu. Recimo da je riječ o pravnoj odgovornosti za koju autor kaže da se ne smije miješati s moralnom. Daje primjer čovjeka koji pokušava ubiti svoga ujaka. Prilikom pokušaja naleti ptica koja je spriječila ubojstvo. Taj je čovjek odgovoran kad je u pitanju njegova moralna nakana, no u pravnom se smislu događaj

tretira kao pokušaj ubojstva, iako je ubojstvo bilo posve slučajno spriječeno.

Autor na samom kraju knjige *O ljudskoj slobodi* otvara pitanje univerzalizma i ljudskoga dostojanstva. Poniženje i samopoštovanje pojmovi su usko povezani s dostojanstvom, budući da poniziti nekoga znači oštetiti nečije samopoštovanje. Moralna je obveza svakoga da to ne čini, pa i kad su posrijedi osobe koje djeluju nepokolebljivo. Normativna verzija tih pojmova dopušta univerzalističku sliku ljudskoga dostojanstva i ljudskih prava. Primjer univerzalnosti što ga knjiga nudi čitatelju jesu kulturne prakse sakaćenja genitalija djevojaka u Africi. Poniženje postoji čak i u slučaju kad su oštećeni suglasni s činom. Ako bi se odupirali, prijetila bi im izolacija, ali i zajednici prijeti izolacija, jer će njezini predstavnici trpjeti predbacivanje međunarodne kritičke javnosti koja će njihovu političku legitimnost dovesti u pitanje. Samo svijest o univerzalnom važenju temeljnih prava omogućuje pojedincu da se obrani od kulturnih praksi koje ta prava narušavaju. Obratno, iracionalno je osjećati poniženje ili ponos zbog poniženja ili uspjeha nekoga drugog člana na temelju pripadnosti istoj zajednici. Dakle, ljudsko dostojanstvo koje je utemeljeno na samopoštovanju oblikuje središte etičkih utemeljenja. Ukratko, sloboda je nužna za samopoštovanje i poštovanje drugih. Upravo zato zahtijeva da odvagivanje razloga bude autonomno, a ne heteronomno. Unatoč tomu, naša je sloboda uvjetna, jer se upravljanje s pomoću razloga odvija u određenim granicama koje nisu oštro postavljene, jer različite životne situacije dovode do refleksije i tako stvaraju nove prostore za odvagivanje novih razloga.

Kvaliteta knjige ne očituje se samo kroz svestranost autora. Iako Julian Nida-Rümelin filozofski pristupa slobodi, čitatelju daje različite analogije s fizikom, neurofiziologijom, ali i s mogućim banalnim životnim situacijama putem kojih u onom jednostavnom otkriva cijeli proces očitovanja slobodne volje, odlučiva-

nja i djelovanja. Možda naslov knjige ostavlja dojam što ga i sam autor u predgovoru napominje kad kaže: "nekima će se učiniti skandaloznim da se filozofija više od dvije tisuće godina kasnije još uvijek muči s tim problemom, u najnovije doba čak i posebno intenzivno", ali ključno je za ovu knjigu da s pomoću znanosti i filozofije, na suvremen i zanimljiv način prikazuje i razlaže probleme ljudske slobode.

Maja Jelić

Prikaz

Alain Badiou

Sveti Pavao. Utemeljenje univerzalizma

Naklada Ljevak, Zagreb 2006., 158 str.

Alain Badiou (1937., Maroko) istaknuti je francuski filozof anti-postmoderne, poznat kao prozni i dramski pisac te pobornik "povratka" tradicionalnih filozofskih kategorija. Poststrukturalistička misao njegovih djela obiluje marksističkim i maoističkim tezama putem kojih se kritički osvrće na tekovine kapitalizma i neoliberalne ideologije. Profesor je filozofije na Ecole Normale Supérieure i Collège International de Philosophie u Parizu. Žižek, Laclau, Butler i Negri samo su neki suvremeni mislioci koji uz Badioua pripadaju takozvanoj lijevoj kritičkoj orijentaciji.

Knjiga *Sveti Pavao* sugestivnoga podnaslova *Utemeljenje univerzalizma* sastoji se od *Uvoda*, jedanaest poglavlja (*Pavao, naš suvremenik*, *Tko je Pavao?*, *Tekstovi i konteksti*, *Teorija diskursa*, *Rascjep subjekta*, *Antidijalektika smrti i uskrsnuća*, *Pavao protiv zakona*, *Ljubav*

kao univerzalna moć, *Nada*, *Univerzalnost i prolazak kroz razlike*, *Zaključno*), te *Pogovora* na ukupno sto pedeset osam stranica "priručnika za militante", kako sam autor naziva ovo djelo.

Da je Pavao naš suvremenik, autor pripisuje činjenici što su Hegel, Comte, Freud, Heidegger, a u današnje vrijeme Lyotard, imali potrebu za proučavanjem njegove ostavštine, te mogućnosti jednoga univerzalnog naučavanja unutar same povijesti. Badiou prenosi Pavlove filozofijske konkluzije u današnju Francusku u kojoj svjedoči komunitarizaciji javne sfere te odricanju od transcendentne neutralnosti zakona izražene maksimom Le Penove stranke "Francuska Francuzima". Poplava zajednica koje traže priznanje njihovih kulturalnih singularnosti rezultira masom subjektivnih i teritorijalnih identiteta pa se autor pita: Koji su uvjeti *univerzalne singularnosti*? U tom pitanju traži odgovor kod Pavla, koji Radosnu vijest smatra vrijedećom i šire od židovske zajednice. On se zauzima za univerzalnu singularnost, protiv prisutnih pravnih apstrakcija u despotskom Rimskom Carstvu (ili ekonomskih u suvremenom svijetu) te protiv partikularističkih prosvjeda. Da je Pavao naš suvremenik, autor zaključuje na radikalan način, odnosno tvrdeći da i danas ovisimo o kulturnoj revoluciji koji je Pavao pokrenuo, te da njegovi "zakoni" mogu pomoći u rješavanju filozofskih zadaća današnjice.

Pavao ili Šaul, Židov farizejskoga usmjerenja, svetac Rimokatoličke crkve, misionar, teolog, progonitelj kršćana i kršćanin rođen je u Tarzu oko pete godine n.e. Poslije Kristova smaknuća na svom putu za Damask doživio je viđenje te se preobratio na kršćanstvo i započeo svoja misijska putovanja. Autor naglašava njegovu poziciju antifilozofa koja proizlazi iz njegova "postajanja subjektom" prilikom obraćenja u Damasku. Radosnu vijest najprije je išao naviještati u Arabiju gdje je ostao tri godine, a drugo militantno putovanje u trajanju od četrnaest godina bilo je u Turskoj, Makedoniji, Siriji, Grčkoj i Ciliciji, gdje je

mobilizirao svoje slušateljstvo podijeljeno na simpatizere i sljedbenike, odnosno obrezane i neobrezane, kako Badiou tvrdi. Pavao svoje propovijedanje započinje u institucijama zajednice, točnije u sinagogama, a zbog njegova razumnoga verbalnog sporazumijevanja autor mu daje predikat političar. Kad je Pavao ili "apostol pogana" shvatio da mora širiti područje svoje borbe i pisati o doktrinarim pitanjima, na sebe je počeo gledati kao na šefa partije te se u tom statusu suprotstavio Petru, apostolu Židova. Pavao obraćenike smatra potpunim vjernicima bez obzira na njihovo podrijetlo, za razliku od Petra i apostolskoga sabora u Jeruzalemu koji inzistiraju na tradicionalnim obilježjima. Njima se Pavao suprotstavlja militantnom tvrdnjom: "Obrezanje ne vrijedi ništa, ali ni neobrezanje ne vrijedi ništa" (36). Petar se kasnije pokazao nedosljednim i licemjernim u svojim kršćanskim načelima pa je Pavao došao do zaključka da Zakon više nije održiv, odnosno da je postao *figurom* smrti. U *Djelima apostolskim* Badiou pronalazi spektakularne opise Pavlovih putovanja, te izdvaja susret Pavla i grčkih filozofa koji su, čuvši apostola kako priča o uskrснуću od mrtvih, bezobzirno napustili Areopag pa tim činom dolazi u "nemilost svoje antifilozofije". U Hramu ga optužuju da je uveo Nežidova na sveto mjesto pa ga židovska vjerska administracija i rimski okupator osuđuju na smrtnu kaznu. On se poziva na svoje pravo rimskoga građanina, nakon čega je premješten u Rim gdje je odslužio nekoliko godina te po autoru pokazao za što je "spособno, ovdje, sada i zauvijek, jedno uvjerenje"(45).

Pavlovi tekstovi sročeni su u obliku pisama, odnosno *intervencija* prema skupinama obraćenika, te su po autoru nalik Lenjinovim, Lacanovim i Wittgensteinovim tekstovima. Njegova *antifilozofija raskida* seže u drugo stoljeće pa su njegovi spisi među najstarijima pisanim izvješćima o kršćanskoj doktrini. S obzirom na to da Pavao ne pripada dvanaestorici, njegova legitimnost nije samorazumljiva, osobito zbog razloga što se

njegova doktrina suprotstavlja doktrinama nekih apostola. Titovim razaranjem Jeruzalemskoga Hrama, odnosno početkom židovske dijasporae, Rim pomalo postaje prijestolnicom kršćanstva te autor besprizivnim drži njegovu Poslanicu Rimljanima s velikom simboličkim značenjem. Marcionova rasprava pod imenom *Antiteze* na početku drugoga stoljeća označuje mišljenje da je Novi zavjet nova religija s novim Bogom koji nije zlonamjeran. On tvrdi da je Pavao jedini autentični apostol te je svojom tezom pridonio uključivanju Pavlovih tekstova u Svetu knjigu. Pavlovu prozu najbolje je osvijetlio Pier Paolo Pasolini koji je namumio snimiti film o Pavlu transponiranom u suvremeni svijet. Njegova je teza da će se prenošenjem figure sveca i njegovih tvrdnji u naše društvo revolucionarno razotkriti društvena nejednakost, imperijalizam itd. U filmu koji je ostao samo na papiru, Pavao je Francuz iz ugledne građanske obitelji, progonitelj članova Pokreta koji dolazi u Francovu Barcelonu (Damask), gdje doživljava prosvjetljenje te prelazi na stranu antifašista. Put svetosti u jednoj aktualnosti završava preokretom kršćanskoga teoretičara u čovjeka institucije, odnosno svetost u svećenstvo. Pavao izlazi kao pobjednik te "umire u mjeri u kojoj svetost u njemu potamnjuje" (57).

Teoretizirajući o dvama entitetima koje Pavao spominje, Grke i Židove, Badiou izlaže njegovu teoriju diskursa. "Židov" i "Grk" dvije su *subjektivne dispozicije*, odnosno "koherentne intelektualne figure". Pavao, prema autorovu mišljenju, uspostavlja vlastiti treći kršćanski diskurs u razlikama grčkoga i židovskoga diskursa. Na marginu svoga diskursa, ustanovljuje mistični četvrti diskurs, po čemu ga autor uspoređuje s Hegelom. Subjektivna figura koju uspostavlja židovski diskurs jest ona proroka, znaka, čuda i izabranosti. Grčki diskurs je onaj totaliteta, *kozmičkoga poretka* kojem se teži prilagoditi. Oba čine aspekt jedne figure vlasti, ali Pavao smatra da diskursi nisu univerzalni jer jedan zahtijeva postojanje drugoga ili Židov postoji kao iz-

nimka od Grka. Iz daljine analize dvaju diskursa s figurama proroka i filozofa, autor smatra da Pavao ne želi biti ni jedno, ni drugo, te stoga predlaže sljedeću trojnost: prorok, filozof, apostol. Filozof zna vječne istine, prorok razumije smisao nadolazećega, a apostol ne zna ništa.

Druga velika figura antifilozofije koju autor uspoređuje s Pavlom jest Pascal. Iz tekstova koje Badiou iznosi u knjizi, zaključuje da je njima zajedničko "uvjerenje da se temeljna objava tiče Krista". Pavao se od Pascala razlikuje po mišljenju da Krist nije posredovanje, nego čisti događaj koji prekida prijašnji režim diskursa. Dok je kod Pascala posrijedi pitanje o spoznaji i uvjerljivoj egzegzi, kod Pavla je riječ o pojavi subjekta bez unutarnje objave. Autor završava poglavlje o diskursu pokazujući iz Pavlovih pisama kako njegov režim diskursa bez dokaza može dokinuti formu mudrovanja.

Teoriju o subjektivnom rascjepu ili o "iskrsnuću jednoga *drugog* subjekta" Badiou raščlanjuje s pomoću objašnjenja "događaja-Krist" te daljnjim tumačenjima razlika između židovskoga i grčkoga diskursa u petome poglavlju knjige. Događaj-Krist ima drukčiju narav od zakona, a utvrđivanje onoga "realnog" stvara uvjete za rascjep subjekta, te se ukidaju pozicije razlikovanja figura Grka i Židova. Spomenutom ne-razlikom Pavao utvrđuje moguću univerzalnost kršćanstva, postojanje istine, te ukidanje filozofije zbog utemeljenja realnoga događaja izmišljajem (uskrsnuće). Verbalne figure triju diskursa (Grk – Židov – kršćanin) su zahtijevati – ispitivati – objavljivati. Prvo se odnosi na zahtjev znakova, onaj tko je sposoban odgovoriti postaje gospodarem onoga koji se dvoumi, a objaviti neki događaj znači postati sinom toga događaja u trećoj figuri. Bog je na sebe uzeo obličja sina, te samim time dao mogućnost da budemo univerzalno njegovi sinovi, a Isus je "ime za ono što nam se univerzalno događa". Badiou dalje daje kritički osvrt na Nietzscheovu interpretaciju Pavlove "smrtonosne paradigme" iz koje iščitava mržnju prema univerzalizmu,

odnosno tezu da je Pavao "težište života premjestio ne u život, nego u onostrano i životu općenito oduzeo težište". Autor to naziva krivotvorinom, te je uspoređuje s Pavlovim poimanjem Isusa. Poglavlje završava razrađivanjem triju diskursa te zaključkom da se samo treći diskurs drži svoga rascjepa subjekta kao jamstva univerzalnosti.

Pavlovu antidijalektičku poziciju o smrti i uskrsnuću autor uglavnom izvodi iz njegovih autobiografskih bilježaka. Smrt Kristova za Pavla nema obilježje biološkoga u sebi, nego su smrt i život misli koje su isprepletene u subjektu, uskrsnuće se odnosi na tijelo u cijelosti rascijepljenoga subjekta. Događaj uskrsnuća u Kristu, naglašava autor, trebalo bi se prevoditi kao *dizanje* mrtvih, a Krist umire da bi ljudi prestali biti odijeljeni od Boga te da bi pokazao čovječnost čovjeka u svojoj sposobnosti smrti. Na kraju autor dovodi Pavlove i Nietzscheove stavove do točke gdje se više ne razlikuju, a to je u pokušaju da se putem događaja (uskrsnuće) dođe do potvrđivanja života protiv vladavine smrti.

Pavlov nauk Badiou promišlja kroz četiri koncepta koji čine glavne odabire subjekta: kroz vjeru, djelo, milost i zakon. Između njih dolazi događajna danost koja prolazi kroz "otkupljenje u Isusu Kristu". Zakon je u svojoj partikularnosti prepreka subjektivizaciji univerzalne poruke milosti kao vjere te biva odbačen na stranu smrti. Maksima univerzalnosti odnosi se na njegovo revolucionarno uvjerenje o Jednom vrhovnom biću koje postoji samo ako je svima upućeno, a u suprotnom iščezava. Korelat Jednoga jest univerzalnost koja se veže za karizmu pa time posjeduje moć da bude nad zakonom – što autora ovlašćuje da čini usporedbe s komunističkom ideologijom. "Zakon je ono što želi daje život", navodi autor i vrši se nesvesnim automatizmom do počinjenja grijeha. Pavlov, kako ga Badiou naziva, antikanovski zaključak jest da treba raskinuti sa zakonom, jer Jedan proizlazi iz događaja koji je nezakonska kontingencija. Budući

da zakon konstituira subjekt kao nemoć mišljenja, ne postoji ni slovo spasa. Koncept milosti kojim zaključuje poglavlje, autor objašnjava kao uvjet aktivnoga mišljenja, a događaj Krist je ukidanje zakona i stvaranje nove egzistencije pod njegovim imenom.

U kratkom poglavlju o ljubavi kao univerzalnoj moći, Badiou iznosi Pavlovu tezu o ljubavi kao neliterarnom zakonu, te vjernom subjektu koji putem nje može ozbiljiti istinu u svijetu. "Ljubav" je univerzalna poruka koju vjera ne konstituira sama od sebe, nego je "zakon s one strane zakona" koji svoju snagu očituje u vjeri. Afirmativni imperativ Staroga zavjeta o ljubavi prema bližnjima autor također smješta u kontekst Pavlovih razmišljanja zbog vjere koju on zahtijeva. Ljubav utemeljuje vjernost događaju-Kristu, a u suprotnom je "šuplji subjektivizam" u kojem istina nema snagu da bude upućena svima.

Pavlovo poimanje nade autor suprotstavlja klasičnoj sudbenoj eshatologiji putem načela postojanosti i upornosti, bez povezanosti s pravednošću i objektivnih pobjeda. Nadu kod Pavla autor interpretira kao "ustrajnost ljubavi u kušnji", "vjernost vjernosti" te, nakon usporedbi s Lacanovim pojmom nade, zaključuje kako je ona neimaginarna praktična univerzalnost istine koja pouzdanje u vjernost i pobjedu militantata nad neprijateljem (primjerice subjektivnom figurom smrti) održava istinitom.

Pojam ljubavi u Pavlovoj ontologiji upućen je onome fiktivno postojećemu, običajima i razlikama kroz koje mora proći da bi se univerzalnost čvrsto utemeljila. Autor smatra da je riječ o svojevrsnoj prilagodbi "ljubavi" partikularnostima s nepromjenjivim načelima, a konačni je rezultat prepoznatljivi kršćanski militantizam. Autor brani Pavlov pojam univerzalnosti (koji nije negacija partikularnosti) od naučavanja kojim ga se optužuje za kršćanski antisemitizam i sektaški moralizam, ali i za rasizam.

U posljednjem poglavlju autor razjašnjava tvrdnju o Pavlu kao antifilozofu, počevši s tezom da on "svoju misao ne pripisuje konceptualnim općenitostima, već singularnom događaju" (148). Uvjeti univerzalnosti kao apsolutne subjektivne proizvodnje ne mogu biti konceptualni po Pavlu te je mišljenje univerzalno ako je upućeno svima. To mišljenje proizvodi Isto i Jednako, što autor uspoređuje s masovnim ubojstvima u holokaustu koja su odredila suprotna načela egzistencije više rase kao apsolutne razlike. Subjekt podupire univerzalnost, a univerzalno je samo ono što "opstoji kao imanentna iznimka", završava Badiou.

Pogovor Leonarda Kovačevića znakovitoga podnaslova *Odanost nevidljivome* nudi pregled knjige te kratku biografski pregled o autoru, filozofima koji su na njega utjecali i teoretičarima s kojima surađuje.

Ivana Milan

Prikaz

Patrick Pharo

Sociologija morala (smisao i vrijednosti između prirode i kulture)

Masmedia, Zagreb, 2006., 222 str.

Knjiga francuskoga sociologa, voditelja istraživanja u francuskom nacionalnom centru za znanstvena istraživanja (CNRS) i profesora sociologije na Sveučilištu Paris-V., Patricka Pharoa, bavi se eksplanacijom i konceptualizacijom pojma morala unutar složene društvene sfere modernoga svijeta i mogućnostima njegova znanstvenog proučavanja. Tu se pojavljuje disciplina, koju tematizira Pharo, koja bi na sustavan, i znanstveno

prihvatljiv, način trebala ponuditi odgovore oko funkcije morala u proučavanju različiti kultura i postojanja determinizma istoga – sociologija morala. Pojam morala usko je vezan za sve društvene znanosti i neizostavan je segment u raščlanjivanju metodologije i epistemologije pojedinoga područja. Cijelu bismo povijest društvenih znanosti, uvjetno, mogli podijeliti na dva dijela. Prvi bi se odnosio na razdoblje od nastanka konkretne znanosti do pedesetih godina 20. stoljeća kad je nastupila takozvana bihevioralistička revolucija. Tu, prvu, fazu karakterizira kruto antinormativno opredjeljenje znanstvenika i tendencija vrijednosnoga neutralizma kao pristupa društvenom istraživanju. Fokus znanstvenika je na objektivnom promatranju i proučavanju činjenica. Bihevioralistička je revolucija novitet u društvenim znanostima te s njom nastupa faza odbacivanja krute vrijednosne neutralnosti. Shvaća se kako postoje druge perspektive promatranja istoga problema, pa samim time i drukčije metode. Danas se problem društvenih znanosti, među ostalim, odnosi na suvremene etičke prijemore oko bitnih društvenih pitanja. Na neki način, društvene se znanosti ne mogu odvojiti od pitanja moralnosti i etičnosti postupaka, tj. ne može se izbjeći vrednovanje metoda i fenomena koji se proučavaju.

U svojoj knjizi Phatrick Pharo naglašava da su etika i moral sastavni dijelovi svih društvenih sustava jer nam omogućuju razumijevanje pravnih normi te, posredno, govore kako se ponašati i djelovati u interakciji s okolinom. Autor ipak smatra da postoje tri sfere ljudskoga života u kojima su najistaknutije etičke rasprave: biomedicina, politika i ekonomija. Sociologija, kao znanost o društvenim procesima, kulturama, običajima i društvenim skupinama, jedna je od najzainteresiranijih za jasno određenje pojma morala i razvoj metodološkoga aparata koji će ga, neutralno i jasno, približiti njezinoj publici. U tom je smislu knjiga *Sociologija morala – smisao i vrijednost između prirode i kulture* doprinos toj tematici. Iako Pharo u svojoj knjizi ne od-

vaja jasno pojmove “etika” i “moral”, vidljivo je da ta dva pojma ne smatra istoznačnicama, ni u kategorijalnom (generalnom) smislu, niti u sociološkom kontekstu. Autor vjeruje da se moral “...često odnosi na unaprijed postavljeni normativni poredak, dok se etika više tiče pitanja i nesigurnosti subjekta koji se nalazi pred praktičnim izborom” (Pharo, 2006.: 7)

Djelo Patricka Pharoa podijeljeno je na šest poglavlja, uz uvod i zaključak (“I. Područje sociologije morala”, “II. Sociokulturalne teorije morala”, “III. Akcionistički pristupi”, “IV. Naturalizam i njegove granice”, “V. Metode sociologije morala”, “VI. Semantika kulture i djelovanja”). Pogovor i stručnu redakciju knjige napisao je Rade Kalanj koji na devetnaest stranica objašnjava položaj morala u suvremenoj sociološkoj teoriji te daje jasan pregled relevantnih mislioca iz područja sociologije, njihovih stajališta o moralu i utjecaju tih mišljenja na razvoj discipline – sociologije morala. Kalanj naglašava problematiku jasnoga ontološkog određenja sociologije morala te dodaje da je ta disciplina pod stalnim povećalom, kako znanstvene, tako i šire populacije zbog ambivalentnosti dvaju temeljnih pojmova – etike i morala.

Uvodno se poglavlje knjige bavi kontekstualizacijom i povijesno-društvenim razvitkom ideje morala. Ističe se misao kako je prihvaćanje etike neki viši stupanj evolucijske prilagodbe, odnosno, kako je suvremeni problem civilizacije, nemogućnost univerzalnoga definiranja pravednosti, budući da su tendencije svijeta sekularizacija i postmoderna (kao konglomerati vrijednosti koji nemaju jasno definirane okvire, apostrofirani su globalizacijom, a rezultat istih je preslojavanje običaja, tradicije, a samim time i vrijednosti). Drugi dio Uvoda bavi se problematikom objektivnosti morala i sociologije, tj. načinima istraživanja morala unutar sociološkoga diskursa. Tu autor ističe kako se sociologija ne može baviti isključivo sociokulturnom komparacijom, nego i subjektivnim i normativ-

nim pitanjima, jer su norme i vrijednosti (osnovni segmenti sociološke analize) subjektivni konstrukti prihvatanja pojedinca te ih pojedinac nužno vrednuje moralnim ili nemoralnim epitetima. U prvom se poglavlju Pharo bavi ontologijom sociologije morala. Sam predmet sociologije morala određuje kao moralne činjenice, koje su neraskidivo vezane za karakteristične norme i vrijednosti nekog društva. Moralna činjenica je ona vrsta činjenice koja predstavlja neke moralne probleme. Ovoj nedovoljno objašnjenjima definiciji treba pretpostaviti ljudsku motivaciju i individualno opravdavanje pojedinih segmenata društva u kojem egzistiramo. Upravo zbog toga moralnu činjenicu ne čini samo mogućnost, nego i obveza pojedinca prilagođavanju normativnoj virtualnosti (Pharo, 2006.: 29). Pojam moralne činjenice, dakle, pretpostavlja dva segmenta; individualizirana i subjektivizirana volja pojedinca koji na temelju iste djeluje te kontekstualizacija konkretne situacije u kojem se pojedinac nalazi. Spoj tih dvaju uvjeta rezultira odlukom o specifičnoj akciji te realizaciju sebe i svoga djela u istoj. Moralna je činjenica, zapravo, koncept kojim se objašnjava narav neke moralne dvojbe i njegov ishod. Moralne činjenice, kao predmet svoga istraživanja svojataju i sociolozi i filozofi morala. Pozivajući se na Webera i Durkhaima, Pharo ponajprije pokazuje kako je općeprihvaćeno mišljenje da se sociolozi pozivaju na filozofiju morala kad se raspravlja o moralnim činjenicama. Pa je tako moral, prema Durkhaimu, izostanak osobnoga interesa, a za Webera moral je povezan s njegovom teorijom o pozivu (*Beruf*). To nas dovodi do bitne distinkcije unutar cjelokupnoga područja, razlike između sociologije morala i moralne filozofije. Osnovna razlikovna jedinica, prema Pharo, jest činjenica da se sociolozi morala bave konkretnom primjenom morala unutar društva te imaju težnju za jednim višim stupnjem objašnjenja, dok je predmet zanimanja filozofa morala ponajprije konceptualizacija morala. Filozofi morala žele opisati i objasniti svojstva spomenutoga morala te ga, s jedne strane odvo-

jiti, a s druge povezati s etikom, odnosno istaknuti vrijednosti morala kao takvoga i pomoći mu u realizaciji unutar vremensko-prostornog rascjepa. Kohabitacija tih dviju disciplina, ne samo da je potrebna, nego je i primjenjiva, a Weber i Durkhaim su reprezentativni primjerci iste.

S drugim poglavljem počinje prikaz triju istraživačkih struja koje različito pristupaju pojmu moralne činjenice i tako osvjetljavaju područje moralne sociologije. Drugo se poglavlje bavi sociokulturnom teorijom morala. Ishodišna je točka poglavlja Durkhaimova koncepcija sociologije morala, tj. levitiranje između Kantova i Millova shvaćanja morala. Taj sociokulturni pristup najviše pripada domeni sociologije, dok akcionistički pristup, kojim se bavi treće poglavlje knjige, ima temelje u filozofijskoj tradiciji. U četvrtom poglavlju završava prikaz najvažnijih pristupa sociologije morala s naturalizmom. Tu se ističe tzv. neodarvinizam kao koncept u kojem je prihvaćanje moralnih načela viši stupanj evolucijskoga razvoja i svojevrsna prilagodba okolini. U petom poglavlju autor predlaže metodološke savjete "s ciljem da precizira opći okvir za sociologiju morala". Naglasak toga poglavlja jest na semantičkoj metodi interpretacije. Ta metoda podrazumijeva ideju da su vrijednosti i smisao logički i apstraktni sadržaji koji se mogu vidjeti samo preko akta koji se primjenjuju na objekte i djela. Problem te tehnike jest nemogućnost proučavanja verbalnoga iskaza vrijednosti i smisla, a Pharo kao rješenje predlaže analizu misli koja se može izvesti samo koncentracijom na riječi. Posljednje poglavlje knjige daje prikaz interkulturalnoga i građanskog (ne)slaganja i preobrazbe moralnih prosudbi.

Cijelo djelo Patricka Pharoa podsjeća (zapravo i cijela sociologija morala) na filozofiju njemačkoga filozofa Hansa Jonasa koja pokušava objasniti interakciju "čovjeka" i "grada". Filozofija ovoga velikog teoretičara ima tendenciju uvođenja pojma odgovornosti čovjeka naspram prirode u suvremeni etički diskurs,

Prikaz

a Pharova knjiga također objašnjava taj međuodnos, samo kroz prizmu sociologije. Jonasova je teza da je grad čovjekovo najveće postignuće, umjetni konglomerat koji je alijeniran od prirode iz koje čovjek potječe. No, unutar "grada" pojavljuju se razlike u običajima, kulturi, ponašanju, pa i moralu. Lajtmotiv knjige "Sociologija morala" mogao bi se sažeti u slijedećem pitanju (koje jasno izražava Jonasov utjecaj); Imamo li mi, kao ljudi, determiniran osjećaj za moral ili on varira od kulture do kulture, tj. postoji li univerzalna etika koja nalaže ponašanje prema okolini/prirodi? Jonas u svome djelu *Princip odgovornosti* ističe kako čovjekovo podčinjavanje prirode ima za posljedicu da se čovjek mora brinuti za istu, a Pharo dodaje da se razlikama u načinima brige, metodama, tehnikama bavi sociologija morala. Dakle, sociologija morala opisuje kontekst brige za prirodu, objašnjava dvojbe područja brige za okolinu i upućuje na metode proučavanja moralnih činjenica koje određuju smjer čovjekova djelovanja u interakciji s drugim ljudima.

Knjiga *Sociologija morala* velik je doprinos području proučavanja normativizma u društvenim znanostima. Kroz cijelu knjigu Pharo, na neki način, opravdava sociologiju kao onu znanost koja bi trebala, uz filozofiju, imati jurisdikciju nad sferom morala. Iako zahtijeva dobru ili čak vrlo dobru upućenost u tematiku morala, moralnosti, etike, klasične sociologije, jasno demonstrira područje djelovanja i svrhu postojanja discipline sociologije morala.

Marko Kovačić

Jared Diamond

Sva naša oružja

Algoritam, Zagreb, 2007., 507 str.

19. studenoga 1835. godine brod sa samo pet stotina maorskih ratnika naoružanih puškama, sjekirama i toljagama stiže, prevalivši put u nepoznato, sa sjevernoga otoka Novoga Zelanda, na otočje Chatham. Nekoliko dana potom stiže i druga jednako brojna i naoružana ekspedicija. Stoljetna civilizacija otočja Chatham nestaje u samo nekoliko dana. Brzo i brutalno.

No ni brzina, ni brutalnost, nisu razlozi zbog kojih je autor naveo upravo ovaj krvavi povijesni primjer. Značenje upravo ovoga tragičnog sukoba za Jareda Diamonda je mnogo suptilnija. Naime, australski lovci na tuljane, koji su na putu do Novoga Zelanda posjetili otočje Chatham, prvi su Maorima donijeli vijesti da to otočje postoji. Ratnička ekspedicija organizirana je vrlo brzo, no autor postavlja pitanje bi li scenarij bio isti da su ratnici znali da kreću na plovidbu dugu 800 kilometara da pobiju vlastite rođake. Maori i Moriori, kako su se zvali starosjedioci otočja Chatham, potekli su od istih predaka, koji razdvojeni tisuću godina i nešto manje kilometara više nisu znali tu činjenicu. Izolirani od utjecaja drugih plemena ili civilizacija, na relativno malim i udaljenim otocima Chathama, jedna strana te obitelji postala je populacija od 2.000 lovaca sakupljača, jednostavne tehnologije i izrade oružja, bez snažnoga vodstva i organizacije, s kulturom odbacivanja ratovanja te činom kastracije kao težnje umanjivanju mogućnosti sukoba zbog prenapučenosti. Postala je lakim plijenom.

Tako ovaj primjer (ponajprije zbog svoje ekstremne izoliranosti), proširiv na gotovo cijelo područje Polinezije, autor vidi kao prirodni eksperiment u kojemu se lako može uočiti pravilnost utjecaja okoliša na ljudska društva, odnosno ljudske adaptacije. To je moguće jer ovdje nisu postojali višestruki valovi migracija koje u drugim dijelovima svijeta onemogućavaju razumijevanje adaptacije. Polinezija tako postaje početnom točkom u autorovoj potrazi za odgovorom na pitanje što je to što je jednim ljudskim zajednicama omogućilo da osvoje svijet, a druge spriječilo da prijeđu obližnji planinski masiv.

Ukratko, rad Jareda Diamonda zapravo je odgovor na kompleksno pitanje zbog čega se razvoj ljudske vrste odvijao različito na kontinentima, a da pritom odgovori, koji dobivaju snagu argumenata, nemaju nikakve veze s rasnim razlikama među ljudima. Naprotiv, u nastavku autor kroz pregled povijesti od nastanka prvih ljudskih zajednica lovaca sakupljača do moderne civilizacije, točnije od kraja posljednjega ledenog doba do danas, nastoji pobiti svaki rasistički, zapadnocentrički vid argumentacije i opravdanja za postojeću svjetsku raspodjelu moći i bogatstva. To radi kroz vlastitu, sveobuhvatnu znanstvenu teoriju, koja bi se mogla sažeti u jednu rečenicu: "povijest različitih naroda tekla je različito zbog razlika u okolišu tih naroda, a ne zbog bioloških razlika između tih naroda" (26.). Tako za primjer Polinezije, gdje su zajednički preci svih suvremenih polinezijskih populacija dijelili istu kulturu, jezik, tehnologiju i skup udomaćenih biljaka i životinja, autor ističe barem šest varijabli različitosti otoka koje su pridonijele da Maori i Moriori budu toliko međusobno različiti te da se nalaze u odnosu superiornost – inferiornost. Tih šest varijabla društava Polinezije su: otoka klima, geološki tip, morski resursi, površina, fragmentiranost zemljišta te izolacija. Kako te specifične varijable vrijede samo za Polineziju koja pruža samo jedan segment, ne i puni spektar ljudske društvene raznolikosti, autoru je

potreban složeniji instrumentarij da odgovori na pitanje kako to da samo šačica konkvistadora može osvojiti višemilijunski kontinent i slomiti moćne civilizacije u samo nekoliko godina. Voden mislju da pretjerano pojednostavnjivanje ne znači nešto reći kraće, nego često to isto reći netočno, Diamond kombinira interdisciplinarni pristup i rezultate brojnih provedenih istraživanja (antropologija, lingvistika, povijest tehnologije i političkih organizacija, epidemiologija, biogeografija, arheologija datiranja radioaktivnim ugljikom) s vlastitim tridesetogodišnjim iskustvom rada na tom području, preispitivanjem poznatih činjenica, postavljanjem i provjerom hipoteza. Prizma, kroz koju autor vidi odgovor na jednostavno pitanje zašto Novogvinejci, Pigmeji ili možda Aboridžini nisu bili ti koji su kolonizirali svijet, temelji se na teoriji zaraznih bolesti, čelika i pušaka, odnosno geografskih prednosti i nedostataka podignutih na razinu kontinentalnih razlika kao preduvjeta razvoja.

Kako su kontinenti naseljeni u različitim razdobljima, može se reći da su pojedini dijelovi svijeta već na samom početku imali prednost, odnosno dulje vremensko razdoblje za razvoj. Neovisno o tome kada su se pojavile, prva od presudnih kontinentalnih razlika, na koje su drevne civilizacije mogle malo ili nimalo utjecati, jest smjer širenja glavnih osi kontinenta. Dok se obje Amerike protežu mnogo više u smjeru sjever – jug, kod Euroazije, kojoj autor pridružuje Sjevernu Afriku, smjer protezanja je istok – zapad. Zašto su osi uopće bitne? Diamond tvrdi da je orijentacija protezanja kontinenta presudna za brzinu širenja usjeva i stoke, komunikaciju među narodima i samim time ona utječe na brzinu širenja pisma, kotača i ostalih izuma odgovornih za napredak. Ipak, dominantan utjecaj na razvoj drevnih civilizacija imala je proizvodnja hrane, odnosno raspored i dostupnost biljaka i životinja pogodnih za uzgoj, što je druga presudna kontinentalna razlika. No samo su neke vrste divljih biljaka i životinja jestive ili vrijedne lova i sakupljanja, dok su ostale

neprobavljive, otrovne, imaju nisku prehrambenu vrijednost, teško ih je prikupiti i pripremiti ili ih je opasno loviti. Podatak o broju vrsta trava s krupnim sjemenkama ili broj sisavaca pogodnih za udomaćivanje (vrste divljega kopnenog sisavca težega od 45 kilograma) svjedoči o očitoj početnoj prednosti Euroazije u odnosu na sve ostale kontinente, gdje dostupnost veće količine kalorija znači više ljudi. Tako je u Euroaziji od 72 kandidata udomaćeno 13 vrsta, u Amerikama od 24 samo jedan, u Australiji od jednoga kandidata nije udomaćen ni jedan, upravo kao ni u Supsaharskoj Africi, iako je broj kandidata bio 51. Tomu se dodaje i podatak da je od ukupnoga broja trava s krupnim sjemenkama više od polovine bilo izrazito koncentrirano na sredozemnom području. Uspoređujući tri područja gdje je zemljoradnja neovisno nastala, Plodni polumjesec, Novu Gvineju i istočni dio SAD-a, autor ističe da je područje Plodnoga mjeseca imalo nekoliko početnih prednosti flore. Bilo da je riječ o sredozemnoj klimi blagih i vlažnih zima te dugih, vrućih i suhih ljeta, idealnoj za jednogodišnje biljke; izobilju divljih predaka brojnih usjeva, vrlo plodnih, vrlo vrijednih lovcima skupljačima; visokom udjelu samooprašujućih biljaka... Biološka raznolikost ovo je područje odredila kao izvoriste noviteta kao što su gradovi, pismo, carstva – ono što nazivamo civilizacijom (143). Ista je razlog zbog kojega kultura Hopewell, te kasnije gradovi Misisipijskog procvata, nisu ni dočekali svoje osvajače, jer su u današnja najplodnija američka ratarska područja euroazijske zarazne klice stigle nekoliko godina prije.

Kokvistadori u gradu Cajamarca tako za Atahualpu predstavljaju mnogo više od 168 španjolskih vojnika, upravo kao što britanski mornar Charlie Savage nije bio samo izvrstan strijelac naoružan mušketama, koji je posve sam poremetio ravnotežu moći na Fidžiju u jednome ubilačkom napadu. Oni predstavljaju stotine godina eksponencijalnoga uvećavanja prirodnih prednosti. Nisu dokaz prirodne superiornosti jednih, nego na-

protiv, rezultat tisućljetnoga lanca pokušaja i pogrešaka, pojedinačnih i cjelodruštvenih procesa kombiniranja različitih, dostupnih prirodnih elemenata. To kombiniranje nije bilo moguće na onim kontinentima na kojima pogodni raznorodni elementi nisu ni postojali.

Sam naslov knjige *Guns, Germs and Steel: A short history of everybody for the last 13 000 years* (u nas nespretno preveden kao *Sva naša oružja: Zarazne bolesti, čelik i puške*) za Diamonda služi kao skraćena za te neposredne čimbenike, koji su suvremenim Europljanima omogućili da pokore narode ostalih kontinenata (87), pa autor ne bi pogriješio i da se kojim slučajem odlučio za naslov *Konji, pismo, centralizirana država i prekontinentalni brodovi*, jer smisao ostaje isti. Posljednja poglavlja posebno analiziraju povijesti naseljavanja Australije i Nove Gvineje, Kine, te migracije u Suprotropskoj Africi prije europske kolonizacije.

Zbog naglašenoga determinizma, umanjivanja uloge pojedinca i značenja kulture na oblikovanje svjetske povijesti, autor se često nalazio na udaru, možda ipak preoštrih kritika. Nerijetko se i ono što on smatra glavnom prednošću svoje teorije – interdisciplinarnost i činjenica da je sveobuhvatna – karakterizirana od pojedinih kritičara kao ishitrena ili znanstveno neutemeljena.

Djelo, za koje je Diamond *1998.* godine dobio Pulitzerovu nagradu, te napisao i svojevrсни nastavak, hrvatski prijevod dobiva toliko rano da možemo samo reći da nije prekasno.

Marino Frankola

Prikaz

André Comte-Sponville

*Je li kapitalizam moralan?
O nekim smiješnostima i
tiranijama našeg vremena*

Poslovni dnevnik Masmedia, Zagreb,
2006., 195 str.

Postavljanje u korelaciju pojma kapitalizma i pojma morala neizostavno izaziva intrige i brojne rasprave, a kad na naslovnoj stranici neke knjige oslane naslov *Je li je kapitalizam moralan?* spomenuta je intriga neizbježna. Upravo je taj naslov osvanuo na knjizi koju je napisao André Comte-Sponville. Autor, profesor filozofije na pariškoj Sorboni, s velikim ugledom u intelektualnom svijetu, vješto barata s tim dvama pojmovima i spretno ih uklapa u nastojanja da dokaže kako je moguća primjena filozofije u svakodnevnom životu, te tako pokušava izvući filozofiju iz masivnih zidova sveučilišta i akademskih zajednica. Njegovo nastojanje da to postigne dokazuje i ova knjiga koja je proizašla iz njegovih predavanja na brojnim sveučilištima, seminarima i znanstvenim skupovima. Naime, knjiga je koncipirana tako da u prvome dijelu autor iznosi svoja razmišljanja i stavove, koji su popraćeni brojnim primjerima koji umnogome pomažu u razumijevanju autorovih misli. Primjeri daju izvjesnu dinamičnost knjizi te prikazuju djelovanje autorovih teza u "stvarnom" svijetu. U drugome dijelu knjige autor odgovara na pitanja postavljena od strane auditorija, koji često čine poduzetnici i studenti, te odgovarajući na ta pitanja, koja su nerijetko izraz neslaganja, autor ponovno objašnjava već iznesene teze.

Iako je sami naslov *Je li je kapitalizam moralan?* dostatan da objasni razloge pisanja, i ne zahtijeva posebno obja-

šnjenje zašto pisati upravo o temi koja nas ionako, čak i na dnevnoj razini interakcije s okolinom, neprestano okružuje, autor svejedno na početku knjige daje dodatna objašnjenja. To se objašnjenje očituje u činjenicama koje govore o moralu kao nečemu što se postavlja kao pitanje svakomu, bez obzira čime se bavio, te se samim time veže i uz pitanje ekonomije: "Što mogu posjedovati?". Autor primjećuje da se pitanje morala s osobitom oštrinom postavlja u odnosu na ekonomiju, jer je dobro u moralnom smislu često u suprotnosti s dobrim u ekonomskom smislu. Kao posljednji razlog navodi da je moral od osamdesetih godina postao modernom temom čime je stvoreno dosta nejasnoća, a svrha knjige je objasniti neke od njih.

Promatrajući moral, autor zamjećuje kako se njemu danas pridaje veliko značenje i kako je danas on bitna stavka u društvenom djelovanju pa stoga govori o "povratku morala". Pritom, dakako, ne misli da su ljudi danas išta moralniji nego prije, nego misli na povratak morala u diskurs, odnosno o njemu se danas više govori. Razlozi za to su brojni, no Comte-Sponville navodi četiri osnovna. Prvi je razlog prijelaz iz jednoga naraštaja u drugi. Naraštaj mladih iz šezdesetih godina vjerovao je kako je sve politika i kako je politika sve, te se dobra politika smatrala jedinim potrebnim moralom. Danas, pak, ljude više ne zanima politika, osobito ne zanima mlade koji su se okrenuli drugim, nezavisnim, moralnim preokupacijama. Drugi razlog za povratak morala autor vidi u "trijumfu" kapitalizma. Naime, od kraja osamdesetih godina i raspadom Istočnoga bloka kapitalizam postaje pobjednikom u svijetu ideologija. Samim time gubi i moralno opravdanje koje je proizlazilo iz suprotstavljanja apsolutnom zlu koje se očitivalo u komunizmu, jer kapitalizam sam ne daje odgovor na smisao života, njemu ne treba smisao da bi funkcionirao i u tome je njegova snaga. Za razliku od njega, civilizaciji i ljudima smisao je potreban. Gubeći negativno opravdanje, društvo traži neko drugo opravdanje te se

okreće traženju toga smisla i opravdanja unutar samoga sebe, u vrijednostima, idealima, u moralu. Treći razlog autor naziva "smrt Boga". U njemu prikazuje kako se povratak morala podudara sa sekularizacijom vjere i dekristijanizacijom koja je započela u renesansi, nastavila se u prosvjetiteljstvu i traje do danas. Naime, pojedinci mogu i dalje vjerovati u Boga, ali društvo više ne može na njemu temeljiti svoju koheziju. Sekularizacijom i dekristijanizacijom vjera je izgubila značenje i više nije bilo odgovora na pitanja o moralu. Ljudska potreba za moralom rasla je kako se smanjivala njihova vjera. Četvrti razlog autor vidi u onome što se često naziva "etika tvrtke". Iz dosadašnjih objašnjenja o povratku morala očito je da povratak morala nije samo pitanje mode, ali je svakako u modi. Ovdje se zahtijeva oprez, jer kad se moda uplete u određena pitanja, to izaziva konfuziju, to se događa i s moralom.

Zbog popularizacije morala Comte-Sponville zaključuje da što više "moralom začinjavamo sva jela", što više želimo da on bude zastupljen apsolutno svugdje i da bude što više isplativ, tim ga više razvodnjavamo i instrumentaliziramo, tako da ga više nigdje nema u njegovoj strogoj i nesebičnoj istini. Zaključak je da treba načiniti razliku između određenoga broja različitih područja, nazvati ih određenim nazivima i postaviti ih u različite redove te među njima povući što jasnije granice. Autor uspostavlja četiri, odnosno pet redova, koje treba razlikovati. Prvi je tehničko-znanstveni red i iznutra je strukturiran opozicijom mogućega i nemogućega. Ako se tehničko-znanstveni red prepusti vlastitoj unutarnjoj spontanosti, sve što je moguće uvijek će se i dogoditi, a autor strahuje da ono što je moguće danas može biti strašnije nego ikada, zato ga treba ograničiti. Budući da taj red nije u stanju ograničiti sam sebe, mora ga se ograničiti izvana pravno-političkim redom, odnosno zakonom države. Drugi je pravno-politički red, koji je iznutra strukturiran opozicijom zakonitoga i nezakonitoga, odnosno onoga zakonom dopuštenoga i onoga za-

konom zabranjenoga. Ovdje autor spominje dva razloga za ograničavanje ovoga reda: prvi individualni – kako bismo umaknuli sablasti pokvarenjaka legalista; i drugi kolektivni – kako bismo umaknuli slabosti i hiru naroda koji ima sva prava. Kako ni ovaj red nije u stanju ograničiti sam sebe, autor ga ograničava izvana redom morala. Comte-Sponville govori da je red morala iznutra strukturiran opozicijom dobra i zla, dužnosti i zabrane. Kad je posrijedi ograničavanje reda morala, autor upozorava da taj red ne treba biti ograničen kao dva prethodna, odnosno u smislu da bismo se trebali bojati najgorega. Kako nema potrebe ograničiti treći red, treba ga upotpuniti, jer je moral sam po sebi nedostatan. U ovom trenutku uvodi se etički red sa svrhom da upotpuni moralni red. Moral je sve ono što se čini iz dužnosti, a etika sve ono što se čini iz ljubavi, a autor nas uvjerava da nas ljubav i moral uvijek potiču na iste radnje. Prema tome, etički red iznutra je strukturiran opozicijom radosti i tuge. Što se tiče granice ili nepotpunosti četvrtoga reda, pojavljuje se situacija u kojoj je, prema autoru, teško staviti nešto iznad ljubavi i time ju ograničiti ili upotpuniti. On tvrdi da bi možda samo vjernici mogli zamisliti peti red (naziva ga nadnaravnim ili božanskim redom) koji bi trebao natkriti cjelinu i osigurati njezinu koheziju. Sva četiri reda trebaju djelovati istodobno, barem u svojoj relativnoj neovisnosti i međusobnoj interakciji, odnosno svaki red ima svoju logiku i jedan red bez drugoga ne može funkcionirati.

Kad je riječ o samoj moralnosti kapitalizma u knjizi se jasno naznačuje da znanost i tehnika nemaju moral, stoga ga nema ni ekonomija koja je znanost i tehnika istodobno. Drugim riječima, u ekonomsko-tehničko-znanstvenom redu ništa nikada nije moralno, kao što ništa nikada nije ni nemoralno, jer prema autoru uvjerenju, što je i očito, da bi nešto bilo nemoralno, treba moći biti nemoralno. Dakle, kapitalizam nije moralan, ali nije ni nemoralan, on je amoralan te ako se želi da u kapitalističkom društvu

bude morala, onda taj moral mora doći odnekud drugdje, ne iz ekonomije. Željati od kapitalizma načiniti moral značilo bi od tržišta načiniti religiju, a od tvrtke idola, a to treba spriječiti. Najgore bi bilo kad bi tržište postalo religijom, bilo bi to, kako autor tvrdi, vjerovanje u "zlatno tele".

Veliki je problem, i u knjizi i u stvarnosti brkanje redova, koje Comte-Sponville, preuzevši od Pascala, naziva smiješnost i tiranija. Za njega je smiješnost, uz ono što nas navodi na smijeh, i stanje kad dolazi do brkanja redova. Tiranija je za njih smiješnost na vlasti, brkanje redova izdignuto u vladajući sustav. Prema njima, tiranin je onaj koji upravlja ili se pretvara da upravlja redom u kojem nema nikakve zakonske ovlasti to činiti. Iz ovoga se razvija razlikovanje koja vodi u dvama smjerovima. Prvi je onaj koji se naziva tiranija nižega ili barbarstvo. Barbarstvo je brkanje redova pri čemu se dani red podčinjava, odnosno svodi na niži red. To je tiranija nižih redova. U knjizi se spominju četiri vrste barbarstva. Prvo među njima je tehnokratsko ili liberalno barbarstvo, što znači htjeti podčiniti politiku ili pravo ekonomiji, tehnikama ili znanosti. Unutar njega postoji tehnokratsko barbarstvo ili tiranija stručnjaka i liberalno barbarstvo ili tiranija tržišta. Drugo barbarstvo je političko barbarstvo i znači htjeti podčiniti moral politici ili pravu. Tu postoje dva smjera: totalitarno barbarstvo, gdje moral ne može biti neovisan o politici, i demokratsko barbarstvo, koje nastaje kad sve legalno postane moralnim. Treće, moralizatorsko barbarstvo objašnjeno je kao pokoravanje četvrtoga reda trećemu, pokoravanje ljubavi moralu. Četrto je etičko barbarstvo, odnosno podčinjavanje pete razine četvrtoj. Ono se očituje u divinizaciji čovjeka, podčinjavanju Boga ljudskoj ljubavi. Drugi smjer je andeostvo, što znači htjeti poništiti najniže u ime najvišega, to je tiranija višega reda. Političko ili pravno andeostvo prvi je oblik andeostva, s namjerom da se ponište ekonomski, tehnički i znanstveni zahtjevi u ime politike ili prava. Drugi je oblik

moralno andeostvo s namjerom da se ponište zahtjevi i pritisci drugoga reda u ime morala. Treće je etičko andeostvo i znači htjeti poništiti zahtjeve i obaveze prvih triju redova u ime četvrtoga. Vjersko andeostvo je posljednje i može se nazvati fundamentalizmom, a očituje se kao ukidanje zahtjeva svih prethodnih redova u ime vjerskoga. Želja da vjera odredi što je dobro ili zlo, zakonito ili nezakonito, istina ili laž.

Na kraju autor uvodi još dva razlikovanja koja naziva uzlaznom hijerarhijom prioriteta i silaznim lancem prvenstva. Pod prioriteto podrazumijeva najvišu vrijednost u subjektivnoj hijerarhiji procjena, ono što je subjektivno najvažnije za pojedinca. Prvenstvom smatra ono što je objektivno najvažnije za skupinu u objektivnom lancu determinacija. Iz toga se vidi da je riječ o dvjema ukrštenim hijerarhijama, jednom koja se penje, uzlaznom hijerarhijom prioriteta, i drugom koja silazi, silaznim lancem prvenstva. Tako se očituje prioritet ljubavi za pojedinca, prvenstvo novca za skupinu. Prioritet politike, ali prvenstvo ekonomije. Prioritet morala nad politikom, ali prvenstvo politike. Prioritet ljubavi nad moralom, ali prvenstvo morala. Ono što je najvažnije za pojedinca ne podudara se s onim što je najvažnije za skupinu, i obratno. U nekoj skupini, pogotovo ako je brojnija, ljubav uvijek ima težnju degradirati se u moral, moral uvijek ima težnju degradirati se u politiku, politika uvijek ima težnju degradirati se u tehniku. Ta težina koja utječe na degradaciju varira ovisno o promatranoj skupini. Ona nije ista za tvrtku i političku stranku, odnosno nije ista za malo ili srednje poduzeće te za multinacionalnu kompaniju.

Osmišljavajući svoje razlikovanje redova, i njihovo postavljanje u odnos, autor je obuhvatio cjelokupno ljudsko djelovanje. Tako je u svoju teoriju uklopio različite discipline i omogućio ljudima s različitim interesima i područjima djelovanja da u knjizi nađu neku zanimljivu misao i olakšaju si razumijevanje svijeta. Svakodnevnim usložnjavanjem

svijeta i dovođenjem u suodnos različitih elemenata koji su sastavni dio ljudske svakodnevice stvara se velika zbrka koja se ponekad čini nerješivom. Comte-Sponville omogućuje vrlo pristupačan uvid u jedno razumijevanje su-odnosa politike, ekonomije i etike koje može biti korisno ne samo za akademsku već i za širu čitateljsku javnost.

Marko Rukavina

Prikaz

Anna-Maria Gruenfelder

U radni stroj velikog njemačkog Reicha! Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske

Srednja Europa, Zagreb, 2007.
godina, 271 str.

Iako je od Drugoga svjetskog rata prošlo više od šezdeset godina, hrvatska je javnost temi prisilnoga rada u NDH dala veću pozornost tek u 2007. godini. Tako je u srpnju te godine u Atriju Hrvatskoga državnog arhiva održana izložba *Prisilni rad i NDH 1941–1945.*, a neovisno o tome izdana je knjiga Anne-Marie Gruenfelder *U radni stroj velikog njemačkog Reicha! Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Ti su događaji pridonijeli razbijanju šutnje u akademskim krugovima o bitnome aspektu nacionalsocijalističkoga režima Hitlerove Njemačke. U knjizi *U radni stroj velikog njemačkog Reicha! Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Anna-Marie Gruenfelder nastavlja se baviti problematikom prisilnoga rada o kojem je već 2004. godine u feminističkom časopisu *Kruh i ruže* objavila istraživanje *Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma i fašizma: prinudne i robovske radnice*, no ovaj puta s

osobitim naglaskom na radnike i radnice koji su dolazili s teritorija današnje Republike Hrvatske. Anne-Marie Gruenfelder radi u Austrijskom veleposlanstvu u Zagrebu kao izaslanica za tisak i informiranje. Diplomirala je povijest te se na Katoličkom teološkom fakultetu specijalizirala iz oblasti crkvene povijesti. Iako svojim trenutačnim zaposlenjem nije isključivo vezana za akademsku zajednicu, neupitno ju je obogatila znanstvenim radom o pitanjima društvenoga položaja žena i obitelji, pitanju židovstva poslije Holokausta te statusu vjerskih zajednica. Svrha je ovoga opsežnog istraživanja “dati glas osobama čije su sudbine do sada hrvatskoj javnosti bile nepoznate” (3), popuniti rupe u našem poznavanju nacionalsocijalističke i fašističke ideologije te preispitati stvarnu ulogu i narav Nezavisne Države Hrvatske unutar Trećega Reicha. Gruenfelderova se koristila različitim izvorima; analizirala je hrvatske, austrijske i njemačke zakonske uredbe, koristila se arhivskim dokumentima, novinskim arhivama, osobnim pismima radnika i radnica članovima obitelji, a metodom usmene povijesti prikupljena su svjedočanstva preživjelih i njihovih potomaka, što je pridonijelo autentičnosti, ali i zanimljivosti toga vrijednog historiografskog štiva.

U uvodnome dijelu “Nepoznato poglavlje hrvatske povijesti” Gruenfelderova nas upoznaje sa zakonskim uredbama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te pratimo promjene koje zakoni i proračun doživljavaju da bi se legitimiralo slanje radne snage u Njemački Reich. Već tu koketira s mogućim razlozima zbog kojih bi NDH pristala na slanje dragocjenoga kapitala. Pokazat će se kasnije da je kolaboracionistička politika NDH bila vođena nadom da će u “Novome europskom poretku” zauzeti što veći udio moći. Taj je razlog ipak samo jedan od mogućih, upravo kao što postoji i više čimbenika zbog kojih se hrvatski povjesničari nedovoljno bave problematikom prisilnoga rada u Trećem Reichu. Prema riječima autorice, prvotna orijentiranost hrvatskih povjesničara na istrebljenje europskih

Židova, potenciranje ekonomskih razloga odlaska na rad u Reich i istodobno umanjivanje značenja socijalnih uvjeta toga rada, bitni su razlozi što se o prisilnome radu u Hrvatskoj malo toga zna. Fizička je prepreka pak to što razasuti arhivski podatci po hrvatskim fondovima ne spominju pojam "prisilnoga rada", jer se on u Reichu nije rabio. Upoznajemo se i s ključnom tezom koja se proteže od samoga naslova pa do posljednje stranice knjige: "Njemački je Reich prema NDH primjenjivao politiku izrabljivanja".

Hitlerova je politika kao prioritet postavila izgradnju snažne strukture naoružavanja i sve podredila Wehrmachtu. Ubrzo je u zanemarenom gospodarstvu ponestalo njemačke radne snage, koja se uglavnom premjestila na bojišta, te je došlo do potrebe za stranom radnom snagom. Kako bi se ublažila prepreka ideologije hijerarhijskoga poretka, domicilnom su stanovništvu plasirani propisi o ophođenju sa strancima koji ih obvezuju na isticanje nadmoći njemačkoga čovjeka. Tako je ukupno četiri milijuna prisilno dovedenih ljudi u stroj Trećega Reicha (uz tri milijuna ratnih zarobljenika) bilo smatrano "radnim robljem" (*Arbeitsklave*), a ne tek "stranim radnicima" (*Fremdarbeiter*). Većina tih radnika bila je smještena u logorima, no kako zaključuje Gruenfelderova: "smještaj u logoru ovakva ili onakva tipa nije uvijek u skladu s radnim statusom određenog zatočenika" (53).

Drugo poglavlje *Slanje radne snage u Njemački Reich – iz perspektive emisivnih zemalja* posve je vođeno dominantnom motivacijom autorice da razbije sliku neovisne i samosvojne NDH i dokaže njezinu kolonijalnu i marionetsku narav kreiranu prema Hitlerovim skrivenim namjerama. Iako je taj "spremnik sirovina" (60) već i prije proglašenja NDH slao hrvatsku radnu snagu u Njemačku, strategija zapošljavanja radnika bitno je promijenjena bilateralnim ugovorom "Utanačenje" iz svibnja 1941. i kako kaže Gruenfelderova: "NDH se stavila uz bok represivnoga režima protiv vlastitoga

radništva" (72). Motivacija za odaziv radnika višestruko je uvjetovana. Kao glavni razlog autorica navodi izbjegavanje vojne obveze, ekonomsko-socijalne razloge, poteškoće u opskrbi hranom i psihološki utjecaj, odnosno propagandu koju su vršili mediji i koja je idilično prikazivala život i rad u Reichu. Ustaška se politika ubrzo uhvatila u koštac s manjkom radne snage u NDH pa koriste obvezu deportacije radne snage u Reich za rješavanje "srpskoga pitanja". Zakon iz 1941. kojim se legitimira deportacija "nepoćudnih i pogibeljnih" omogućio je da se sve protivnike toga režima, komuniste, partizane, Rome, Srbe, Mađare i Čehe podvrgne surovoj moći logora i najtežim uvjetima rada. Ne čudi zato podatak, koji je izračunao Ured njemačkoga časnika za vojno gospodarstvo u Zagrebu, da je "od sredine 1942. civilno srpsko stanovništvo NDH dalo najveći obol njemačkom gospodarstvu i još je otprilike šestina svih radnika u Njemačku došla dobrovoljno" (99). No, Gruenfelderova je na temelju više svjedočanstava radnika pokazala da su dobrovoljci birali između likvidacije u logorima i teškoga života na prisilnom radu u Reichu. Upravo zbog toga razloga začuđuje kontradiktornost njezine moralne ocjene prisilnih radnika i radnica: "Odlazak na rad u Njemačku nema u sebi ničega junačkoga; čak bi se moglo postaviti pitanje nisu li ti radnici i radnice koji su se odazvali pozivima na rad kukavice koji se nisu usudili pružiti otpor, i zato kolaboracionisti koji su podržavali diktatorski režim i pridonijeli produljenju rata" (12). Kako je regrutiranje radnika bilo još samo formalno u ovlasti NDH, autorica kao ključni čimbenik u priljevu ljudi u partizanske odrede vidi upravo njemačku represiju.

Prilagodivanje nacionalsocijalističke politike možda se najbolje pokazuje na području hrvatskih krajeva u sastavu Italije. Talijani su, naime, slali na rad "nepoćudno i pogibeljno" slovensko i hrvatsko stanovništvo, no ista je sudbina zadesila Talijane nakon njihove kapitulacije 1943. Autorica spominje Gabriele Hamermann koja razlikuje tri faze u kojima

se mijenjao status talijanskih zarobljenika do 1944. godine; od ratnih zarobljenika do civilnih stranih radnika – “Bado-glievih svinja” koje su na “rasističkoj hijerarhiji prisilnih radnika” (125) bili izjednačeni s *Ostarbeiterima*. Drugo poglavlje obiluje svjedočanstvima protagonista prisilnoga rada, od kojih su čak neki služili za testiranje lijekova, i ekskurs u kojem se prikazuje dnevnik humanitarke Diane Budisavljević pa, osim historio-grafske vrijednosti, knjiga Anne-Marie Gruenfelder postaje i zanimljivo literarno štivo.

Treći dio “Životni i radni uvjeti Fremdarbeitera na teritoriju današnje Republike Austrije” orijentiran je isključivo na teritorijalno područje Austrije i pokazuje kako su se radni uvjeti razlikovali u određenim granama gospodarstva. Na samome početku autorica razmatra ulogu poslodavaca te ističe da “neodazivanje austrijskih poduzeća na upite autorice (...) govori u prilog činjenici da se poslodavci nisu osjećali odgovornima za fizičke i psihološke potrebe svojih zaposlenika” (141). I prije je Gruenfelderova spominjala poduzeća koja i danas postoje i nikada nisu odgovarala za izrabljivanje stranih radnika, kao i embargo na zdravstvenim kartonima stranih radnika i radnica u austrijskim bolnicama. No, je li nemar pravi razlog neodazivanja poslodavaca na upite ili je to dokaz da proces svladavanja prošlosti i identifikacije s ideološkom osnovnom nacionalsocijalizma nikada nije bio prisutan u svijesti pojedinca, nego u kolektivnom historizmu. Aktualno ekonomsko stanje u svijetu i mnogobrojna otpuštanja pokazuju da je odnos poslodavaca prema radnicima i radnicama još uvijek vođen “načelom najvećega mogućeg ekonomskog i financijskoga učinka (...) te kalkulacijama troškova i profita” (141). Reichovski su se poslodavci zgražali nad pomisli o odljevu deviza u inozemstvo pa radnici postaju “manevarskom masom” čija je smrtnost rasla iz godine u godinu.

Autorica osobito naglašava ulogu Katoličke crkve i izdvaja ju kao jedinu

institucija u Reichu koja se oduprla legaliziranoj nehumanosti, “prepoznala je svoju dužnost da skrbi za strance barem duhovno” (142). Anna-Maria Grunfelder je vrsna poznavateljica crkvene povijesti i aktualnoga djelovanja Crkve pa u javnosti oštro kritizira neke njezine stavove i zbog toga je u čestom sukobu s predstavnicima te institucije. Iako napominje da je Crkva bila bliska režimu i dijelila vrijednosna mjerila poput onih u nacionalsocijalizmu, u knjizi ipak prikazuje pozitivnu ulogu Crkve kao duhovne zaštitnice stranih prisilnih radnika i radnica. Ni dušobrižništvo se nije moglo odvijati izvan rasno diskriminirajuće politike pa spominje iznimnu naklonost Crkve prema Poljacima, “pripadnicima hijerarhijski najnižega naroda” (144). Zbunjujući je stoga podatak da je za vrijeme nacističkoga režima u 800 crkvenih ustanova radilo otprilike 6.000 prisilnih radnika, uglavnom iz Poljske, a prošle ga je godine objavio njemački kardinal Karl Lehmann u dokumentaciji “Prisilni rad i Katolička crkva 1939.-1945.” No i sama je Crkva bila žrtva žestokih njemačkih pritisaka i kontrola. Osvrćući se na djelovanje nadbiskupa Stepinca, autorica konstatira djelomičnu reaktivnost koja se odnosila isključivo na brigu za očuvanjem privrženosti vjeri u hrvatskih radnika i radnica jer, iako je znao za njihovo postojanje, prisilne je radnike i radnice smatrao ekonomskim emigrantima. S obzirom na činjenicu da vlasti u NDH nisu vršile pritisak na Crkvu, štoviše dobro su surađivali, autorica tvrdi da “postoji tek sitni trag nadbiskupove ograde od rasiističke i nacionalšovinističke politike” (147).

Ekonomski radnici nakon 1940. postaju prisilni, jer im je onemogućen povratak u državu. Istraživanje Anne-Marie Gruenfelder otvara i pitanje vjerodostojnosti Austrijskoga povjerenstva povjesničara. Naime u njihovu Završnom izvješću nije spomenuti prisilni poljoprivredni rad u sklopu koncentracijskih logora, iako iskustva preživjelih govore drukčije. Šokantno je svjedočanstvo prisilnoga poljoprivrednog radnika koji

kaže: “radilo se intenzivno i po 14 sati dnevno (...) Ipak (...) obitelj (...) se odnosila prema meni korektno i ljudski. (...) 1975. posjetio sam obitelj T. (...) Otada, gotovo si redovito čestitamo Nove godine” (159). Autorica u više navrata spominje psihičke posljedice radnika i radnica, no čini se da je Njemačka politika “nebratimljenja” polučila u mnogih Stockholmski sindrom tipičan za preživjele koncentracijskih logora, ratnih zarobljenika, žrtve otmica...

Tematici prisilnih radnica autorica prilazi s feminističke perspektive pa na njihovu primjeru upozorava na seksističko obilježje nacionalsocijalističke politike. Superiornost muškoga roda nad ženskim vrijedila je podjednako za njemačke žene i strankinje. Od Njemica se očekivalo da daju svoj doprinos nacionalnoj obnovi rađanjem djece pa su majke bile pošteđene rada, ostale su radnu obvezu spretno izbjegavale. Strane radnice to nikako nisu mogle pa su na rad jednako odvođene majke s djecom kao i one koje to nisu bile. Općenito, strani su radnici primali od 50 do najviše 85 posto plaće koju je primao njemački kolega, a žene su dobivale upola manje. Žene na radu u Njemačkoj radile su iste poslove kao i strani prisilni radnici, s time da je veći broj radio u domaćinstvima i ugostiteljskim objektima. Autorica se pita “nije li zapošljavanje žena u tim objektima bila prikrivena prisilna prostitucija” (161). Sve je bilo podređeno službi muškoga zadovoljstva pa je nacionalšovinistička diskriminacija kažnjavala odnose stranaca s Njemicama. Sankcije su slijedile prema hijerarhijskoj nejednakosti nacija pa bi se Rusa, Poljaka i Srbina javno objesilo, a ženu poslalo u logor. Odnosi Nijemaca sa strankinjama bili su znatno blaže kažnjavani i, štoviše, hranili populacijsku politiku Reicha.

Da cilj ne bira sredstva, dočaravaju savezničke operacije koje su, željne njemačke kapitulacije, bombardirale industrijske pogone kao središte naoružavanja, prometnice, pa i stambene četvrti u gradovima, te učinile život stranih radni-

ka “opasnijim i pogubnijim za radnike” (180). Gruenfelderova zaključuje da bi bez “njihova rada Njemačka bila prisiljena na kapitulirati najkasnije do 1943. godine”.

Zanimljivo je da su se radnici od prisilnoga rada mogli spasiti dobrovoljnim davanjem krvi Crvenom križu. To samo pokazuje da je stanje na njemačkim bojišnicama, kao uostalom cjelokupna država, bilo toliko loše da se nacionalsocijalistička praksa u doslovnom smislu morala odreći ideologije o “čistoći krvi i rase”. Očito je da ratne prilike uništavaju ideološke tvorevine pa tako postoje svjedočanstva da su ratni zarobljenici za vrijeme rata u Bosni također davali krv, ali pod prisilom. Još jedna činjenica koja ide u prilog prethodnoj tezi jest i ta da se zbog pomanjkanja radne snage u Reichu dopustilo zapošljavanje preživjelih Židova. Postojalo je organizirano Židovsko starješinsko vijeće s predstavnikom koji je pregovarao sa SEK-om. Židovi su jedine žrtve režima kod kojih autorica spominje mogućnost trgovanja za slobodu s Nijemcima. Imali su potporu inozemnoga Odbora za pomoć i spašavanje koji bi od saveznika izmamio “isporuku robe važne za njemačke vojnike (...) kao cijenu za izlazak i odlazak nekoliko stotina mađarskih Židova u Palestinu” (192). Nijemci su od Odbora primili i nekoliko milijuna švicarskih franaka za puštanje 100.000 Židova.

Autorica navodi podatak da je na teritoriju današnje Republike Austrije 1945. bilo 300.000 civila Hrvatske, Austrijskom fondu za pomirbu se javilo približno 2.000 civila koji imaju pravo na naknadu za rad. To ne čudi jer je socijalistička Jugoslavija prema radnicima i radnicama provodila dvoličnu politiku. Istodobno su im priznavali status žrtava i politički manipulirali s pomoću te kategorizacije. Jugoslavija je ponajprije bila orijentirana na odavanje počasti borbi komunista. Tako su se jugoslavenski pregovarači ponadali što većoj odšteti i prisilni rad smjestili u područje ratnih šteta. No, rad u Reichu priznat im je u

mirovinski staž. Sumnjičavost jugoslavenskih vlasti također čini bitan element u odnosu prema radnicima, jer su oni ipak "radili za okupatora" (207). Također, njemačkoj narodnosnoj skupini oduzimano je vlasništvo. Anne-Marie Gruenfelder osvrće se na komunizam koji propagira važnost radnoga čovjeka, što je radnike previše podsjećalo na sustav iz kojega su pobjegli.

U zaključnom poglavlju "Prisilni radnici i radnice – žrtve ili stupovi nacionalsocijalističkog režima?" brzo i bitko odgovara na pitanje: "Prisilni radnici nisu bili borci. Oni su bili važni stupovi za održavanje funkcioniranja sustava" (213). Suprotno parolama koje su nadglednici izvikivali radnicima u logorima "Produžite rad da skratimo rat", ona tvrdi: "Održavali su na životu režim, a i produživali rat" (213). Daje priznanje stranim radnicima i radnicama za doprinos u austrijskom gospodarstvu i industriji te se vraća svojoj osnovnoj ideji i zaključuje: "Povijest stranih radnika i radnica iz Hrvatske pruža argument u prilog tvrdnji da nema razloga prihvatiti NDH kao ostvarenje hrvatskih očekivanja i oprostiti ustaškom režimu zločine" (216). Kritizira austrijsku birokratičnost izdavanja potvrda o radu koje sugeriraju na normalnost radnoga odnosa, tj. nedostatak senzibiliteta, vidljivoga i u isplaćivanju naknada Austrijskoga fonda za pomirbu. Ističe da pitanje zapošljavanja prisilnih radnika i radnica nije "isključivo ekonomska kategorija" (216), nego "pitanje etičkoga duga" (216).

Njemačka i Austrija osigurale su "miran san" legalizacijom zakona o poricanju holokausta. No, knjiga Anne-Marie Gruenfelder upotpunjuje povijest novim podatcima pa se postavlja pitanje je li to samo estetski ideal, koji sam po sebi negira ostale zločine Drugoga svjetskog rata, među njima i prisilnih radnika i radnica. Kako bilo, autorica je na primjeru prisilnih radnika argumentirano dokazala da su neovisnost i državnost NDH bile samo želje daleko od njezine realne pozicije. Pritom se autoričina moralna ocjena

prisilnih radnika i radnica našla u raskoraku između teorije i prakse. Teorijski oni zasigurno jesu pridonijeli održavanju Reicha, no u praksi se pokazalo da su to činili nesvjesno u borbi za vlastitim preživljavanjem, pa pojmovi "kukavice" i kolaboracionisti" zvuče neprimjereno. Knjiga slikovito opisuje relevantnu tematiku hrvatske povijesti pa je preporučljiva širem čitateljstvu kako bi sramne postupke mogli osuđivati kao takve, a ne odbacivati kao lažne, jer isti zločin zahijeva jednaku osudu.

Amina Othman

Prikaz

Mark Kurlansky

1968. – Godina koja je uzdrmala svijet

Naklada Ljevak, 2007., 500 str.

Knjiga *1968. – Godina koja je uzdrmala svijet* u SAD-u je izašla 2004. godine u izdanju kuće The Random House Publishing Group, a u Hrvatskoj je svjetlo dana ugledala 2007. godine u izdanju Naklade Ljevak. Djelo newyorškoga novinara i književnika Marka Kurlanskog na vrlo zanimljiv način čitatelju nudi sveobuhvatan prikaz političkih, društvenih i kulturnih događanja u svijetu revolucionarne 1968. godine.

Dvadeset i jedno poglavlje raspoređeno je u četiri dijela knjige *1968. – Godina koja je promijenila svijet* – "Zima našeg nezadovoljstva", "Praško proljeće", "Ljetna olimpijada" i "Nixonov pad" – kroz koja je autor na dinamičan i vrlo često šaljiv način, brojnim životnim pričama aktera uspio dočarati kontekst tog vremena. Poglavlja također imaju šaljive nazive, poput, primjerice, drugoga

“Tko se prepire s mrežom za komarce”, trećega “Strah od čupavih obrva” ili dvanaestoga “*Monsieur*”, smatramo da ste pokvareni i da smrdite”, a knjiga je potkrijepljena i brojnim slikama koje čitatelju dodatno dočaravaju duh 1968. godine. Promjene u kulturi, demonstracije, prosvjedi, sukobi, rat i mnoga druga zbivanja podrobno su opisana u zemljama u kojima je došlo do kulminacije – SAD-u, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Francuskoj, Njemačkoj, Meksiku i Kubi, no u knjizi su obuhvaćene i mnoge druge zemlje.

“Zima našeg nezadovoljstva” prvi je dio knjige 1968. – *Godina koja je uzdrimala svijet* u kojem se Kurlansky bavi zimom 1967. na 1968. godinu, kako bi objasnio uzroke kasnijih događaja 1968. Naime, francuski predsjednik Charles De Gaulle optimistično je predviđao miru godinu. Nasuprot tomu, u SAD-u očekivanja nisu bila toliko pozitivna. Vijetnamski je rat među mnogim Amerikanima, napose studentima, stvarao veliko nezadovoljstvo. Vlada je javnosti iznosila samo pozitivne rezultate, ali stvarnost nije bila tako blistava, jer je svakim danom ginulo sve više američkih vojnika, a troškovi rata bili su preveliki. Predsjednik Lyndon Johnson sve je više gubio na popularnosti. U mnogim je crnačkim četvrtima bujalo nezadovoljstvo zbog segregacije i nerijetko je izbijalo nasilje. Martin Luther King svojom je mirnom borbom sve manje imao nadzor nad crnačkim pokretom, a nasilne su skupine postajale sve brojnija. Tada je nastao i pokret *Yippie* ili Youth International Party, pokret mladih koji su prosvjedovali protiv Vijetnamskog rata, poznatijih pod imenom *hippies* (hipiji). Francova diktatura u Španjolskoj i Salazarova u Portugalu među mladima su stvarale sve veće nezadovoljstvo. Izrael je bio u sukobu sa susjednim zemljama, a u Nigeriji se odvijao građanski rat. U Čehoslovačkoj je na vlasti Antoina Novotnýja zamijenio Alexander Dubček, diktator više orijentiran Zapadu nego Moskvi. Dubček je bio vrlo popularan među mladima jer je bio sklon promjenama i povećanju sloboda. Htio je stvoriti demokraciju

unutar socijalizma – “socijalizam s ljudskim licem”.

Promijenio se pristup prema medijima. Metoda nenasilne borbe Martina Luthera Kinga za građanska prava postajala je sve neučinkovitijom jer mediji nisu htjeli prenositi nenasilne skupove na kojima se održavaju samo dugački govori. Prosvjednici su shvatili da medije i javnost privlači nasilje, koje je podrazumijevalo sukobe s policijom i masovna uhićenja. Televizija je šezdesetih godina također doživjela veliku promjenu – video vrpceu kojom su snimatelji mogli dulje snimati i lakše se koristiti tim snimkama te izravan prijenos putem satelita. Sateliti su omogućivali izravan prijenos iz svih dijelova svijeta, osobito iz Vijetnama.

U Poljskoj je također raslo nezadovoljstvo studenata zbog zabrane Sovjetskoga bloka državljanima da odlaze u inozemstvo, cenzure medija, antisemitizma i protjerivanja Židova u Izrael. Protok informacija unutar zemlje bio je nemoguć pa su stoga mladi među stranim medijima širili svoje nezadovoljstvo režimom, posebice putem radija Slobodna Europa u Beču. Vlast je za sve nemire najčešće optuživala židovske studente.

U prvom djelu knjige autor čitatelju dočarava kontekst šezdesetih godina prošloga stoljeća te razloge zbog kojih je raslo nezadovoljstvo među studentima te napokon 1968. godine došlo do masovnih prosvjeda. Naglašava i veliko značenje medija koji su počeli primjenjivati senzacionalistički pristup kako bi podigli gledanost. Nasilje je postalo magnetom za kamere i bilo jedini način da se privuče pozornost medija.

Drugi dio knjige pod imenom “Praško proljeće” opisuje sve veći broj prosvjeda na američkim sveučilištima, osobito onih na sveučilištima Berkley i Columbia. Prosvjedi su se najčešće održavali protiv američkoga rata u Vijetnamu i mobilizacije, ali su se kasnije studenti počeli buniti i radi lokalnih problema. Američkim su se studentima pridružili i

studenti iz Italije, Španjolske, Brazila, Japana te Velike Britanije. Oni su vremenom smišljali metode kako da prosvjeduju, a da ih policija ne makne s ulica, pa su tako nastali prosvjedi sjedenjem, ležanjem na cesti ili okupiranjem zgrada. Često bi završavali u zatvorima ili s ozljedama zbog sukoba s policijom. U Poljskoj su prosvjedi postajali svakodnevnicom. Zatvoreni su fakulteti i brojni su studenti bili izbačeni sa sveučilišta. Vlada je konačno uspjela ugušiti prosvjednike, no njihov je veliki pomak prema slobodnom društvu, tvrdi Kurlansky, značio početak kraja socijalizma u Poljskoj.

Mladi su te godine čitali djela Jean-Paula Sartrea, Herberta Marcusea i Alberta Camusa u kojima su nalazili nadahnuće za borbu protiv kapitalističkoga sustava kojim vladaju samo laži i materijalizam. To je bila generacija koju stariji nisu mogli shvatiti, generacija koja se rodila poslije rata, u blagostanju, i što je bitno – za vrijeme televizije. Stvorio se veliki jaz između roditelja i djece, koja su slušala čudnu glazbu, čudno se odijevala, imala dugu kosu i bradu. Autor napominje veliku važnost droge u to vrijeme. Studenti su često bili pod utjecajem marihuane i LSD-ja. Njihove su pjevačke zvijezde, poput Janis Joplin, Beatlesa ili Jima Morrisona svojim pjesmama također veličale droge. Bilo je to, uz borbu za prava, protivljenja ratu i mobilizacije mladih u političkom životu, i vrijeme seksualne slobode. Seks među mladima više nije bio tabu tema. Prosvjedovali su i za prava na mješoviti smještaj u studentskim domovima. Prodaja kontracepcijskih pilula 1968. godine bila je u velikom usponu, no i spolne bolesti su se jednako brzo širile. U modi su bile mini suknje, što je prijašnjim ratnim generacijama bilo nepojmljivo. Muškarci su pušili dugu kosu, bradu, nosile su se perlice i šarena odjeća. Protiv ustaljenih pravila ta se hipijevska mladež borila i neodržavanjem higijene.

Autor u knjizi također upućuje i na važnost komunističke revolucije na Kubi.

Fidel Castro i tri godine ranije pogubljeni Ernesto Che Guevara 1968. bili su uzor svim mladima, koji su iz cijeloga svijeta, osobito iz SAD-a putovali na Kubu kako bi izrazili potporu revoluciji ili samo vidjeli kako tamo ljudi žive. Svi su se redom vraćali oduševljeni, čak i oni koji su prije putovanja bili skeptični.

U ovom se dijelu knjige spominju također i veliki studentski prosvjedi u Francuskoj i Njemačkoj koje Kurlansky opisuje na vrlo opširan, ali zanimljiv način, koristeći se najviše životnim pričama pojedinaca koji su predvodili prosvjede ili u njima sudjelovali.

Kurlansky u drugom dijelu knjige dočarava kulturni revolt mladih prema dotadašnjim ustaljenim pravilima ponašanja i odijevanja. Droga, rock glazba i duga kosa bili su izraz njihova protivljenja Vijetnamskom ratu, segregaciji i političkom establišmentu koji je donosio loše odluke i zavaravao javnost tajeći bitne informacije, poput onih o broju poginulih američkih vojnika u Vijetnamu. Bitna je također bila i komunistička revolucija na Kubi, koja je proširila duh komunizma na mlade diljem SAD-a i Zapadne Europe, koji su smatrali da će uvođenje komunizma dovesti do jednakosti i blagostanja.

“Ljetna olimpijada” treći je dio knjige 1968. – *Godina koja je promijenila svijet* u kojem se Kurlansky bavi ljetom te godine. Svijet je bio poprište sukoba na svim stranama. Na karipskom otoku Haitiju došlo je do krvavoga sukoba. Nigerija je ratovala sa svojom južnom pokrajinom Bijafrom koja je tražila odcjepljenje, ljudi su na tom području bili gladni i bolesni, a nigerijska vlada nije dopuštala humanitarnu pomoć. Slike umiruće djece odjeknule su u cijelom svijetu. U Španjolskoj se baskijska militantna skupina ETA nasilnim djelovanjem borila za odcjepljenje Baskije. Vodio se Izraelsko-Palestinski rat kojem se nije nazi-
rao kraj.

1968. održavali su se američki predsjednički izbori. Aktualni predsjednik

Johnson odustao je od kandidature. U kampanji za predsjednika ubijen je Robert Kennedy. Na vlast je došao republikanac Richard Nixon, koji je bio pobornik Vijetnamskoga rata. Eugene McCarthy, demokratski kandidat, miljenik studenata jer se protivio ratu, nije pobijedio na stranačkim nominacijama, što je izazvalo veliko razočaranje među protivnicima rata.

Tada se održavala i poznata Nacionalna konvencija Demokratske stranke u Chicagu. Mladi su mnogo prije planirali organizirati prosvjed na koji su se odazivale mnoge skupine iz cijeloga SAD-a. Konvencija je bila zaštićena bodljikavom žicom i brojnim policajcima, što prosvjednike nije obeshrabrilo da u obližnjem Lincoln Parku organiziraju manifestaciju nazvanu "Svetkovina života". Nakon što je došlo do sukoba prosvjednika i policije, sve su kamere prebačene u Lincoln Park. Taj je događaj mnogima ostao u sjećanju po dugoj nasilnoj borbi policije i demonstranata.

U kolovozu je u Čehoslovačku, zbog velikih nemira i prijetnje opstanku komunizma, ušla vojska svih zemalja Varšavskoga pakta, osim Rumunjske koja je taj napad oštro osudila, kao i sve zapadne zemlje. To je bio veliki šok i za Dubčeka na čelu tamošnje Komunističke partije. Posljedice napada bile su velike. Iz zemlje je pobjeglo više tisuća obrazovanih ljudi, a stari sustav, koji je Sovjetski savez pokušavao vratiti, više nije mogao funkcionirati.

1968. godina znači početak drugoga vala feminizma. Žene su te revolucionarne godine također bile nezadovoljne načinom na koji se odnose prema njima. Prosvjedovale su protiv izbora za Miss Amerike gdje mlade "savršene" plavuše tretiraju kao objekte, nisu više htjele biti domaćice koje čiste i odgajaju djecu, nego zarađivati i postati samostalne, kao i muškarci. Borile su se za bolje radne pozicije te veće plaće. Te je godine Muriel Siebert postala prvom ženom stalnom članicom newyorške Burze. Žene su u velikom broju čitale knjige Betty Friedan

The Feminine Mystique i *Drugi spol* poznate feministice Simone de Beauvoir, koja je kritizirala položaj žena u društvu i instituciju braka. Simone de Beauvoir je bila poznata kao Sartreova ljubavnica s kojim je živjela, ali se nikad nisu vjenčali, što je izazivalo velike kontroverzije u javnosti. Nepovratno se promijenio pristup ženskoj modi – nosile su se otvorene majice i kraće suknje, a smišljen je i *topless*. Kako bi izgledale što ozbiljnije na poslu, žene su počele nositi i odijela s hlačama.

Meksiko je 1968. godine bio mjesto održavanja Olimpijskih igara. Novoizabrani predsjednik Gustavo Díaz Ordaz, član dominantne stranke PRI, htio je da manifestacija prođe bez ikakvih incidenata. Bojao se lošega iskustva s dotadašnjim manifestacijama koje su prekidali prosvjedi te najavljenog bojkota igara od strane američkih crnaca, inače najboljih sportaša SAD-a. Studenti su u Meksiku bili nezadovoljni nedemokratskom vladom i zbog loših uvjeta na prenatrpanim sveučilištima. Što su prosvjedi bili masovniji, to su vlada i policija postajale represivnijima, a prosvjednici su imali nove razloge za izlazak na ulice.

Samo deset dana prije Olimpijskih igara dogodila se katastrofa. Naime, u meksičkom gradiću Tlatelolcu na Trgu triju kultura trebao se održati prosvjedni skup. Nedugo nakon što je započeo, dojurila je policija i počela pucati po prosvjednicima, koji nisu imali kamo pobjeći. Ni danas se ne zna broj mrtvih. Slučaj je vlada zataškala koristeći se kontrolom medija, pa su tako Olimpijske igre održane, a da velik dio svjetske javnosti nije doznao za taj događaj. Crnci su se konačno pojavili na Olimpijadi te nisu izazvali veće nemire, nego su prosvjedovali dolazeći po medalju bez obuće u dugim crnim čarapama i noseći crne rukavice i beretke.

Kurlansky u trećem dijelu knjige čitatelja upućuje na velike sukobe prosvjednika i policije. Policija je, posve nepripremljena na okupljanja velikoga broja ljudi, smatrala da prosvjede može

zaustaviti samo nasilnim djelovanjem. Danas je razvila brojne metode smirivanja nereda na prosvjedima, poput blokada, mlazova vode ili upotrebu suzavaca, no neki slučajevi pokazuju njihovu nesposobnost. Primjerice, na velikom prosvjedu protiv konferencije Svjetske trgovinske organizacije 1999. godine u Seattleu sudjelovalo je više desetaka tisuća ljudi. Prosvjednici su sjedeći na cesti u skupinama zauzeli velika raskrižja kojima su državnici trebali doći do mjesta održavanja konferencije. Policija nije našla način da ih rastjera pa se prosvjed napokon pretvorio u borbu policajaca i prosvjednika, nakon čega su mnogi završili u bolnicama i zatvorima.

“Nixonov pad” posljednji je, četvrti dio knjige. U njemu autor opisuje rasplet stanja na sveučilištima. Studenti su se vratili na fakultete i upisali jesenski semestar. Studenti s američkoga sveučilišta Columbia htjeli su riješiti pitanje ideologije – pitanje koja je ideja vodila toliki broj ljutih i razočaranih mladih ljudi. Nakon mnogih promišljanja, ideologiju nisu našli. Svi su njihovi prosvjedi bili spontani i bez prethodnoga planiranja i organizacije. Prosvjedi su se nastavljali, ali u puno manjem broju i pod većom kontrolom policije na sveučilištima. Više nije bilo moguće okupiti toliki broj ljudi – stekao se dojam da su se svi umorili. Ostali su samo radikali, koji su završili u zatvoru ili otišli među meksičke gerilce.

Autor zaključuje i da je 1968. bila godina početka velike uloge medija u političkom životu. Američki su predsjednički kandidati nakon 1968. godine spoznali njihovu moć, osobito moć televizije, te su zauzimali sve više medijskoga prostora. Na televizijskim su ih raspravama uređivali stilisti, a u svojim su se kampanjama kandidati počeli koristiti i oglasima.

Godina 1968. smatra se početkom postmodernizma i popularne glazbe. Imidž političara postao je ključnim u njegovim nastupima, što su prepoznali današnji političari proizašli iz te godine, poput Billa Clintona ili Tonyja Blaira.

Mladi su i nakon 1968. ostali politički aktivnima – u velikom su broju nastavili izlaziti na izbore i dalje pokušavati utjecati na političke događaje u svijetu. Danas politički vode proizašli iz 1968. više ne zanemaruju prosvjednike kao političari tada, nego ih slušaju i razgovaraju s njima o problemima.

Godina 1968. ostavila je trag u svim aspektima društva u budućnosti. Svoje su nezadovoljstvo studenti i mladi nastavili pokazivati glasnim i brojnim prosvjednim skupovima. Oni su vremenom počeli obuhvaćati i borbu za prava životinja, pitanje ekologije i onečišćenja okoliša, osobito borbu protiv velikih multinacionalnih korporacija, koje promičući liberalni kapitalizam zanemaruju nerazvijene zemlje u kojima ljudi, ali i djeca, rade za vrlo niske nadnice u nehumanim uvjetima. Za svoja su se prava počeli boriti i homoseksualci koji svoje prosvjede organiziraju radi prava na život u istospolnoj bračnoj zajednici i posvajanje djece. Knjiga odličan vodič kroz 1968. godinu, koja se i danas smatra godinom velikih prevrata i jednom od najvažnijih godina prošloga stoljeća.

Ana Šimić

Prikaz

Radule Knežević

Načelo slobode i politički poredak

Politička kultura, Zagreb, 2007., 182 str.

Kroz sedam eseja podijeljenih u tri tematske cjeline, Radule Knežević prilazi kategorijama političkoga poretka i načela slobode najprije se fokusirajući na francusku liberalno-demokratsku političku

misao nastalu u vrijeme Revolucije, potom na "fragilni" totalitarizam i demokratske revolucije u Europi na kraju 20. stoljeća i završava raspravama o političkoj kulturi i političkom identitetu s posebnim osvrtom na njihovo značenje u kontekstu Europske Unije.

Prvi dio, nazvan *Liberalizam i demokracija*, sadržava tekstove od kojih je prvi posvećen političkim idejama Benjamina Constanta, jednoga od najistaknutijih autora moderne liberalne misli, a drugi Alexisa de Tocquevillea, jednoga od filozofski najutjecajnijih zagovaratelja liberalne demokracije. Za bolje razumijevanje Constantova djela, kao i Tocquevilleova, autor je eseje popratio njihovom privatnom, znanstvenom i političkom biografijom. Constantova posebnost, za Kneževića, bilo je njegovo zagovaranje načela slobode u svakom političkom poretku, jer se bez njega i demokracija koja počiva na rousseauovski pojmljenom narodnom suverenitetu pretvara u tiraniju. Razlikovao je antičku slobodu koja se očitovala u građanskom neposrednom sudjelovanju u vlasti zbog kojega su žrtvovali osobnu slobodu, smatrajući je manje vrijednom, i modernu slobodu u kojoj građani žele da vlast slijedi njihove interese, ali da im ta istodobna oslobođenost od vlasti omogući bavljenje aktivnostima unutar prioritetne privatne sfere. Knežević ističe kako je Constant držao da treba zadržati obje slobode tako da mu osobna sloboda bude zajamčena, a da bi to jamstvo imalo snagu nužna mu je politička sloboda, istodobno kritizirajući Rousseauov pokušaj oživljavanja antičke slobode zajedno s njezinim nedostacima. Moderni način života koji građanina usmjeruje na proizvodnju dobara i veličina političko-teritorijalnih cjelina opravdani su razlozi da se politička moć prenese na odabrane političke predstavnike, ali je skeptik Constant uložio mnogo truda da osmisli načine kontroliranja i obuzdavanja te vlasti, ugledajući se u engleski parlamentarni sustav koji je smatrao idealnim, pogotovo njegov model oporbe. Zalagao se za toleranciju društvenih i individualnih razlika, slobodu tiska i mi-

šljenja, slobodno političko i društveno udruživanje građana itd.

Politička misao Alexisa de Tocquevillea prikazuje demokraciju kao najbolji politički poredak čije je temeljno i najviše načelo jednakost ujedinjena s načelom slobode. Bez slobode, demokracija lako skreće u tiraniju u čemu se Tocqueville slaže s Constantom koji je zagovarao načela liberalizma u svim oblicima političkoga poretka da bi bili uspješni, ali zbog razloga što njezino temeljno načelo nikad neće moći u potpunosti saživjeti u stvarnosti. Ponajprije, zbog ograničenosti dobara koju tehnologija ne može nadoknaditi, iako će glavninu demokratskoga stanovništva činiti srednji sloj koji će posjedovati imovinu i poštovat će pravo vlasništva, pa Tocqueville ne vidi sukob bogatih i siromašnih razornim za poredak, iako će se nastaviti. Potom, uvijek će postojati umna nejednakost i nejednakost u prosviječenosti. Privatni interes postaje glavnim poticajem za djelovanje čovjeka koji će uz postizanje privatnoga dobra, promicati i stvarati javno dobro i patriotizam. Osvrćući se na Tocquevilleova politološka kapitalna djela *Demokracija u Americi* i *Stari režim i revolucija*, Knežević uspoređuje Francusku revoluciju s Revolucijama '89 i poslije te zaključuje da su se istočnoeuropski narodi susreli s istim problemom kao i Europa na kraju 18. stoljeća. Opterećenost preddemokratskim naslijeđem te uvođenje demokratskoga odgoja i prihvaćanje demokratskih načela nakon uspostavljanja demokratskoga političkog sustava u formalnom smislu, rezultirali su većim ili manjim turbulencijama političko-društvenoga sustava u tom prijelaznom razdoblju transformacije. U svojoj interpretaciji Tocquevilleova djela, Knežević ističe njegov revolucionarni stav da je za uspjeh demokracije nužno dosljedno se koristiti "demokratskim sredstvima" poput načela porote, načela lokalne samouprave i slobode udruživanja koja je do tad smatrana uzrokom društvene destabilizacije.

Drugi dio knjige, *Nastanak i kraj jedne iluzije*, započinje naslovom *Totalita-*

rizam kao teorijski koncept u kojem se totalitarizam promatra kroz studije H. Arendt – njenoj prvoj sustavnoj analizi nastaloj nakon Drugoga svjetskog rata, R. Arona kroz kategoriju “ideokracije”, C. Leforta (*Prijepor o komunizmu*), C. J. Friedricha, Z. K. Brzezinskoga i F. Neumanna usmjerene na usavršavanje idealtipskoga pojma totalitarizma te B. Bruneteaua koja naglašava namjeru totalitarnoga sustava da stвори novi svjetski poredak i žestoko ga kritizira iz perspektive liberala i demokrata. Knežević je pokazao da se navedeni teorijski pristupi ovom sustavu dominacije koji istrebljuje slobodu i autonomiju unutar svojih okvira, načelno slažu oko njegovih temeljnih obilježja – jednostranački politički monopol s posebnim naglaskom nad sredstvima nasilja i propagande, policijsko provođenje terora u ime državne ideologije (“službene istine”), naredbodavno tržište, vođenje osvajačke vanjske politike i masovno društvo kao njegove idealne platforme, a empirijsku potvrdu svojih koncepta nalaze u komunističkim i fašističkim sistemima. Autor završava tekst s poteškoćama na koje teorijska konstrukcija totalitarizma nailazi poput vremenskoga i prostornoga smještanja njegova nastanka, no većina znanstvenika suglasna je da je riječ o novom i vrlo modernom fenomenu. Potom poteškoće vezane uz njegovu rastrganost između idealtipskoga i empirijskoga poimanja, prigovore iz metodološkoga aspekta itd. Knežević navodi još jedno bitno obilježje totalitarizma oko kojega postoji visok konsenzus među znanstvenicima i koje je vrlo bitno za razumijevanje ovoga zbira eseja. Totalitarizam, koji je usmjeren na maksimalno gušenje slobode, individualnosti i privatnosti, sadržava “klice vlastite propasti” (H. Arendt) i pod pritiskom kritičke mase za promjene ili se transformira ili se u potpunosti raspada.

Revolucije '89 govori o urušavanju real socijalizma i znanstveno gotovo apsolutno nepredviđenim potresnim političko-društvenim događajima koji su obilježili kraj 20. stoljeća. Brojni znanstvenici su ih nazvali demokratskim re-

volucijama koji su “vratili Istočnu Europu staroj Europi” (Dahrendorf). Kroz tekst, autor je naznačio brojne pravce u kojima se rasprava razvijala potaknuta tim događajima i onima koji su uslijedili kad su postigle svoju svrhu – uspostavu demokratskoga poretka. Ponajprije, isticala se veza i sličnost s Francuskom revolucijom te je popularizirana Tocquevilleova politička misao. Aktualizirano je Tocquevilleovo upozorenje o rizičnom prijelaznom razdoblju iz staroga režima u novi i tu problematiku Knežević je opisao kroz Dahrendorfove teze, među kojima stoji i tvrdnja da to razdoblje traje šezdeset godina koliko je potrebno da se izgradi civilno društvo. Također, opisuje obilježja pogodbenoga, kapitulacijskog i upravljanoga obrasca tvorbe političkih institucija u pogodnom dijelu Europe i njihovu empirijsku analizu kojom se bavila M. Kasapović. Potom – iako Knežević odlučuje političke prevrate '89 nazvati revolucijama, navodi žestoke rasprave koje su išle u smjeru forsiranja idealtipskih razlika novovjekoga pojma revolucija, prijašnjih događaja koji su prozvani revolucijama i događaja u Europi koji su rezultirali padom komunističkoga sustava. Došlo je do pada popularnosti izraza revolucija i njegove zamjene izrazima poput tranzicije, pogotovo smatranom prikladnijom za imenovanje političkih prevrata '89. Najzad, Knežević drži jamčenje političkih i građanskih prava i slobode ključnim za uspjeh demokracije, ostavljajući demokratske procedure, institucije i pravila u drugom planu. Prihvaćanje načela slobode smatra i osnovnim ciljem i glavnim sredstvom razvoja u demokraciji zbog čega se smatra najboljim političkim poretkom, a potvrdu svojih stavova ponajprije pronalazi u teorijskim konceptima liberalnih mislioca A. Sena i J. Rawlsa.

Posljednji dio knjige nosi naslov *Demokracija i politička kultura*, kao i njegov prvi tekst koji pretendira odgovoriti na pitanje postoji li politička kultura, kongruentna sa stabilnim demokratskim sustavom. Dotična problematika razmatra se kroz četiri teorijska pristupa –

Dahlovu ideju poliarhijske demokracije, Almondov i Verbin koncept civilnoga društva, Lijphartovu ideju konsocijacijske demokracije i Inglehartove teorije modernizacije. Za okvirnu sliku poimanja problematike, tvrdi Knežević, poželjno je uzeti sve pristupe u obzir jer svaki pridonosi njegovu osvjetljavanju iz vlastitoga kuta. Primjerice, dok koncept civilnoga društva tvrdi da je stabilna demokracija moguća prije svega u homogenim političkim kulturama poput američkoga i britanskoga, Lijphart tvrdi da je isto moguće u pluralnim društvima i fragmentiranim političkim kulturama ako prihvate njegov koncept konsocijacijske demokracije. Knežević uvodi još jedan noviji pristup političkoj kulturi – koncept ljudskoga razvitka Ingleharta i Welzela koji, među ostalim, daje odgovor na pitanje je li prodemokratska politička kultura uvjet ili posljedica uspjeha liberalno-demokratskog poretka. Oni tvrde da liberalno demokratska i ekonomski naprednija društva iznad svega poštuju vrijednosti samoizražavanja, karakterističnih za postmodernost, koje veličaju ljudsku slobodu i izbor, a pošto su svojstvene biti demokracije, one je učvršćuju i odražavaju intrinzičnu sklonost društva prema demokratskim institucijama, pravilima i procedurama. Knežević zaključuje da se stabilni demokratski sustav postiže složenom interakcijom političke kulture i političke strukture od kojih ni jedan nema veću ulogu u njegovu održavanju i razvoju. Tolerancija i međusobno povjerenje prožeto osjećajem učinkovitosti politike osnovne su kulturne vrijednosti takvoga političkog poretka.

Esejom *Koncept političke korektnosti* Knežević pokazuje kako su se u multikulturalnim društvima, tradicionalno smatranim nestabilnim i konfliktnim, razvila politička kultura i etičko-pravna pravila za reguliranje pojedinčeva govora, ponašanja i odnosa s drugim članovima društva radi učvršćivanja stabilne političko-društvene strukture. Sam je koncept, smatra se, proizašao iz multikulturalizma u kojem je primarno obilježje društva različitost, društvena vrijednost

tolerancija, a takvo je poimanje društvene stvarnosti popraćeno i etičkim i pravnim normama, duboko uvučenih u društvenu sferu. Pojam političke korektnosti u smislu poticanja društvene osjetljivosti, posebno kroz govor i ponašanje, prema članovima manjinskih i marginalnih skupina pojavljuje se sedamdesetih i osamdesetih godina unutar lezbijsko-feminističkoga pokreta, a plodno tlo osobito je pronašlo u sveučilišnim kampusima širom SAD-a. Od tada bilježi snažan utjecaj na javnu sferu, prilagođujući je, posebice u etičkom i pravnom smislu, novim sociokulturnim promjenama i društvenom kontekstu. Zagovornici ideje političke korektnosti vjeruju da jezik i ponašanje utječu na percepciju stvarnosti te se obušavaju na sve one koji bi se mogli protumačiti kao rasistička, etnocentristička i seksistička jer mogu potaknuti potiskivanje svijesti o postojanju kolektivnih i individualnih prava i stvaranje sukoba na diskriminatornoj osnovi. Unatoč pohvalnoj namjeri da afirmira svaki segment i člana društva i podigne različitost i toleranciju na najviše mjesto na ljestvici društvenih vrijednosti uz uvođenje i pravno-regularne instancije, Knežević upozorava kako koncept političke korektnosti trpi i velike kritike. Među najoštrijim ističe se ona teoretičara U. Ecoa i A. Semprinija koji drže da ovaj koncept krije u sebi opasnost od suvremene utopije, latentnoga fašizma i lingvističkoga totalitarizma jer ugrožava slobodu govora i potiče cenzuru, a često njegova lingvistička rješenja promašuju cilj jer ih katkad čak ni sama manjinska i deprivilegirana skupina ne doživljava kao element koji pridonose njezinoj afirmaciji.

Knjiga završava esejom *Politički identitet Europe* koji započinje kratkim pregledom rasprava o teorijskom konceptu identiteta. Knežević kreće od njegove aktualizacije kao bitnoga obilježja postmodernosti i raspravama o njegovoj izgradnji u kojima su se, među ostalima, sudarale liberalne i komunitarne vizije. Definicija identiteta također je prošla brojne transformacije da bi se na kraju

afirmirala kao dinamička i refleksivna kategorija koja objedinjuje weberijanski definirani normativni i društveno-psihološki identitet. Euroskepticizam, prema Kneževiću, proizvode političke elite koje su trijumfirale izjednačivanjem političkoga i kulturno-povijesnoga identiteta svoje političke zajednice, a sada se osjećaju ugroženim pri izgradnji europskoga višerazinskog identiteta koji ne nastoji na njihovu jedinstvu. Stabilni temelj za njegovu izgradnju trebao bi se preuzeti iz francuskoga modela političke nacije koji bi zahtijevao daljnu demokratizaciju EU-a, ali je, za razliku od njemačkoga modela kulturne nacije, koji izjednačuje kulturni i politički identitet, ostvariv. Kroz nekoliko općih samopostavljenih pitanja o političkom identitetu EU-a, Knežević je konkretizirao svoja stajališta. Na pitanje zašto ga je potrebno učvrstiti, navodi da je on uvjet legitimnosti te preduvjet i posljedica institucionalnoga života. Potom tvrdi da je europski politički identitet moguć ako se ne promatra kroz prizmu nacionalnoga identiteta koji je oslabio lokalne, regionalne i ine identitete, a dopušta više scenarija kako će jačanje europskoga identiteta djelovati na nacionalni. U srži strukture političkoga identiteta EU-a vidi različitost zbog čega će odlučivanje ostati višerazinsko temeljeno na suglasnost oko općih procedura i

prava, ali ne i supstancijalnih politika. Na kraju, autor definira normativni sadržaj političkoga identiteta te metanacionalne zajednice: ljudska i socijalna prava, suradnja i integracija, demokracija i vladavina prava te europski pojmovi kolektivnoga pamćenja poput nacionalsocijalizma.

S iznimkom *Političke misli Alexisa de Tocquevillea*, u knjizi su sadržani eseji koji su već objavljeni u drugim knjigama, časopisima ili zbornicama, ali njihovo slaganje po ključu pojmova slobode i političkoga poretka daje jednu novu smislenu cjelinu, vrijedne znanstveno-studijske pozornosti. Radule Knežević, kao što je i sam ustvrdio, osim rasvjetljivanja teorijskih koncepata spomenutih kategorija, ovom je knjigom želio pridonijeti ideji poimanja političke znanosti kao “znanosti o slobodi”. Temeljna misao koja prožima ovaj zbir eseja može se sažeti u sljedećoj rečenici: Načelo slobode i na njemu zasnovani politička kultura i politički identitet ujedineni s demokratskim oblikom vladavine koji u svom temelju ima ugrađeno načelo jednakosti jedina su formula za stabilan i dugovječan politički poredak.

Dijana Eraković